

પ્રાચીન ગૂજરાતના
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની
સાધન સામગ્રી

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા
ના
માનદ સભ્યો
ના
ભાષણ માલખ
તું
પહેલું ભાષણ

**वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली**

क्रम संख्या _____

काल नं० _____

खण्ड _____

પ્રાચીન ગૂજરાતના
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની
સાધન-સામગ્રી
મુનિ શ્રીજિનવિજયજી

ગ્ર. સા. સભા
ના
માનદ સહયો
ગી
ભાષણમાલા
નું
પહેલું ભાષણ
૭ જુલાઈ ૧૯૩૩

સાક્ષરવર અધ્યક્ષ મહારાજ,

અને વિદ્યાવિલાસી સભજનવર્ગ !

ગૂજરાત સાહિત્યસભાના સૂત્રધાર શ્રીયુત ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીએ અને તેમના સહમંત્રીઓએ થોડા સમય ઉપર મને આજ્ઞા કરી હતી કે- સાહિત્યસભાએ એવો એક અભિનવ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો છે કે, સભાના જેટલા માન્ય સભાસદો હોય તેમની પાસેથી અંકેકું લેખિત વ્યાખ્યાન સભાએ પ્રાપ્ત કરવું અને તેને ચોગ્યરૂપે સદાના માટે સંગ્રહી રાખવું. એ પ્રસ્તાવાનુસાર મારે પણ સભાના શ્રીચરણે એક વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીફળ ભેટ કરી સભાના આદેશને સફળ બનાવવો. મારા માટે તો, ‘ભાવવું હતું અને વૈદે કહ્યું’ તેના જેવું જ આ પ્રિયકર આદેશ છે અને તેથી આનંદપૂર્વક, એ આદેશને અનુસરી, આજે આ વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીફળની મારી સાદી ભેટ લઈ આપની આગળ ઉપસ્થિત થયો છું.

આજના આ વ્યાખ્યાનનો શિરોલેખ “પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રી” એવો રાખ્યો છે. એમાં મેં, પ્રાચીનકાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના જીવન-વિકાસનો-એટલે કે ઇતિહાસનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે અભ્યાસીઓએ કઈ કઈ જાતની સાધન-સામગ્રીનું અન્વેષણ-અવલોકન-વાચન-સંપાદન છત્યાદિ કરવું જોઈએ તેનું કટલુંક દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સમગ્ર સાધનો અને ઉપકરણોને એકત્ર કરવાનું સુપ્રજ્ઞાન તો કાણ જાણે ક્યારે ઉગશે ? પણ એવાં સાધનોની અડધી-જીણી યાદીઓ કે ટૂટી-ફૂટી રેખાઓનું આલેખન પણ આપણે કરી શકીએ તેવી મંદ પ્રવૃત્તિવાળી અસ્પષ્ટ ઉપાનો પણ હજી ક્યાંએ આભાસ દેખાતો નથી. ખંભાત, બીહાર, ઓડીસા, મદ્રાસ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશોના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વને પ્રકાશમાં લાવવા માટે, એ પ્રાંતોમાં નાની મોટી રાજકીય

અને પ્રગતીય અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાણી છે અને વ્યક્તિકૃત અને વર્ગકૃત અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પરંતુ આપણે ત્યાં એમાંનું કશુંયે જણાતું નથી.

ગૂજરાતની અમૂલ્ય અંધસંપત્તિ, જેની બરાબરી હિંદુસ્થાનનો કોઈપણ ભાગ કરી શકે તેમ નથી, તે મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂનામાં, ભાંડારકર ઓરિએન્ટલરીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટની ભીંતોથી ઘેરાએલી કેદ પડી છે. પચીસેક હજાર જેટલી સંખ્યાવાળા એ મહાન અંધરાશિમાં, લગભગ ૨૦ હજાર જેટલા અંધો ગૂજરાતમાંથી ગએલા છે !. આજ પચાસ કરતાંએ વધારે વર્ષોથી એ અંધો પૂનાની હવા આઘ રહ્યા છે પણ જેનાથી માત્ર એમનાં શુદ્ધ નામ-કામ જાણી શકાય તેવી શક્તિ યાદીઓના રૂપમાં પણ પ્રકાશમાં આવવાનું નૂર એમના ભાગ્યમાં હજી ચમક્યું નથી. સરકાર હસ્તક જ્યારે એ ખાતું હતું ત્યારે તે વળી કાંઈક થોડું ઘણું એ દિશામાં કામ થતું હતું; પરંતુ, મારે બહુજ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે-જ્યારથી એ ખાતું આપણા ભાઈઓની સત્તા નીચે ગયું છે ત્યારથી એકદેશીય અને એક-પ્રાંતીય બન્યું છે. જે કે એ ખાતાને પ્રારંભમાં પગભર કરવામાં મેં પણ કાંઈક ભાગ લીધો છે તેમજ ગૂજરાતીઓના પૈસાથી એ ખાતાનું પ્રારંભિક પિંડપોષણ થયું છે.

આ બ્યાખ્યાનમાં મેં જે અંધગત સાધન-સામગ્રીનો પરિચય કરાવ્યો છે તેમાંનો મોટો ભાગ એ પૂનાના અંધસંગ્રહમાં રહેલો છે અને એ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી સામગ્રી ત્યાં છે જેનો નિર્દેશ હું આમાં કરી નથી શક્યો. મારા મને ગૂજરાતની એ સૌથી મોટી અને અસાધારણ સંપત્તિ છે. જગતનો કોઈપણ સંસ્કારી દેશ અને કોઈપણ કૃતશ્રમ પ્રજા પોતાની આત્મી સંપત્તિની ઉપેક્ષા કે અવગણના નજ કરી શકે. આપણા પૂર્વજોએ પ્રાણ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન એ અંધસંપત્તિને ગણી હતી અને સંતતિ કરતાંયે વધારે પ્રિય એને માની એનું રક્ષણ કર્યું હતું.

મહારાષ્ટ્રના-પૂનાના એક નામાંકિત વિદ્વાન સાથે આજથી પંદરેક વર્ષ ઉપર જ્યારે, હું એ અંધરાશિ અને ગૂજરાતના સંગ્રંધ વિષે વાતો કરતો હતો, ત્યારે પ્રસંગવશ એ સ્વદેશભિમાની પુરુષે મને બ્યંગમાં જણાવ્યું હતું, કે ગૂજરાતીઓમાં જે પૂર્વજભિમાન અને વિદ્યાપ્રેમ હોત તે આ અંધો પૂનામાં ન હોઈ ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં વિદ્યમાન હોત. કદાચરૂપે ઉચ્ચરાયેલી

એ કડવી વાણી પણ મને યહુ જ પ્રેરક લાગી અને તે દિવસથી મને એની ઝંખના થવા માંડી કે શું ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓ સાવ એવા ગૌરવહીન અને સંસ્કારશૂન્ય છે કે જેઓ પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિને પ્રકાશમાં લાવવા કે સાચવી રાખવા ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટ જેવું એકાદું પણ સંગ્રહસ્થાન કે સ્મૃતિમંદિર ઉભું ન કરી શકે? મારી એ ઝંખનામાં, મારા મિત્ર શ્રી રસિકલાલ પરીખ સાક્ષી હતા. સદ્ભાગ્યે એ'કજ વર્ષમાં એ ઝંખના સફળ થતી દેખાણી. અમારી પ્રેરણાથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે, ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા ગૂજરાતના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વ સ્વરૂપ ગૌરવગરિમાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. સ્વર્ગસ્થ શેઠ પૂંજભાઈ હીરાચંદની નિષ્કામ જ્ઞાનભક્તિના પ્રતાપે, પુરાતત્ત્વ મંદિરને રૂપ-૩૦ હજાર રૂપીઆ જેટલી આરંભમાંજ ઉદાર સંખ્યાવત મળી અને તેની મદદથી અમે શોધખોળના કાર્યને અત્યાવસ્યક એવો મુદ્રિત ગ્રંથોનો સુંદર ભંડાર ભરવા માંડ્યો. પાંચેક વર્ષમાં પુરાતત્ત્વ મંદિરનો એ ગ્રંથ ભંડાર એક ઘણો ઉપયોગી અને વિશિષ્ટ સંગ્રહ બન્યો હતો. મંદિરના પૂજારીઓમાં પણ ગુણુ અને શક્તિ પ્રમાણમાં ઘણાંક અનુરૂપ હતાં, અને તેથી આશાપ્રદ કાર્ય થવાની સંભાવના ઉભી થઈ હતી. પરંતુ ભાવિને એ કાર્ય ગમતું નહોતું એમ કહેવું જોઈએ.

ગૂજરાત સાહિત્યસભાએ, મને પોતાનો માન્ય સભાસદ બનાવ્યો, ત્યારપછી તો હું યુરોપ જઈ આવ્યો અને તેમાંથી ખાસ કરીને જર્મનીની સાહિત્યિક અને સંશોધનાત્મક અનેક સંસ્થાઓનો સારો પરિચય કરી આવ્યો. એ દેશની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય તેવું આપણે ત્યાં કશું છે જ નહિ, તેથી હું એ દુરાશાને તો દૂર જ રાખું છું; પરંતુ ૧૯૩૧ની જેમ યાત્રા પછી હું ગૂજરાત બહાર ગંગાદ્વિપમાં-શાંતિનિકેતનમાં જઈ રહ્યો અને એ પ્રદેશની આ જનની પ્રવૃત્તિઓ વિષે કેટલોક વિશિષ્ટ પરિચય મેળવ્યો; તે પરથી મારી એ પૂનાવાળી જૂની ઝંખના પાછી વધારે તીવ્રતર થવા લાગી છે. ગૂજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિ વિષેની ઉપેક્ષા અને અવગણના ખરેખર ગૂજરાતીઓ માટે શરમાવનારી વસ્તુ થઈ પડી છે. ગૂજરાતમાં એકેય આંતરરાષ્ટ્રીય એવી જ્ઞાનપ્રપા નથી અને એકેય આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનોપાસક વ્યક્તિ નથી. ગંગ પ્રદેશમાં, ગંગ પ્રજાની જનીય સંસ્કૃતિનાં અન્વેષણ-સંશોધનાદિ કાર્ય કરનારી પ્રાંતવાર જ નહિ પણ જીલ્લાવાર સંસ્થાઓ, સમિતિઓ અને પત્રિકાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી જાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં માત્ર સભા ખાવા માટે પણ કોઈ સંસ્થા કે પત્રિકા વિદ્યમાન નથી !

આજે હું પ્રસંગવશ આપની આગળ આ કહું છું તેનું કારણ એ છે કે ગૂજરાત પાસે દ્રવ્ય છે, જ્ઞાન છે, કાર્ય કરવાની શક્તિ છે અને કાર્ય કરનારી વ્યક્તિઓ પણ છે. માત્ર સંગઠન કરવાની જરૂર છે અને કાર્યનું મહત્ત્વ સમજવાની જરૂર છે. મારા મને સ્વરાજ્ય કરતાંયે સંસ્કૃતિના રક્ષણનું મહત્ત્વ ધણું મોટું છે. સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન જો જીવંત હશે તો સ્વરાજ્ય મળ્યા વગર રહેવાનું નથી અને જો સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું તો પછી સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. પ્રજાઓના જૂતકાળ એ જ આપત્કાળમાં દીપસ્તંભ હોય છે અને એના જ આધારે પ્રજાજીવનનું નાવ વિકરાળ કાળસમુદ્રમાં અથડાતું-પછડાતું પણ પોતાનું દિશાજ્ઞાન ટકાવી શકે છે. આર્ય પ્રજાની સંસ્કૃતિના સાચા રક્ષકો રામ કે યુધિષ્ઠિર નથી પણ વાલ્મીકી અને વેદવ્યાસ છે. રામાયણ અને મહાભારતનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી સંરક્ષિત અને જીવંત છે ત્યાં સુધી ભારતીય પ્રજાનું અસ્તિત્વ પણ જીવંત છે. અસ્તુ. આ તો કેટલુંક પ્રાસ્તાવિક કહેવાઈ ગયું છે.

હવે, મુખ્ય વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. શિરોલેખમાં 'પ્રાચીન ગૂજરાત' એવો નિર્દેશ કરેલો છે. આપ સૌ જાણો જ છો કે પ્રાચીન શબ્દનો અર્થ તો બહુ વ્યાપક છે, સૃષ્ટિના આદિકાળથી લઈ, આપણી પહેલાના થોડાક જ દૂર સુધીના સમયને-નિકટ-જૂતનેય એ શબ્દ લાગુ પાડી શકાય છે તેથી અહિં એ પ્રાચીન શબ્દથી મને ક્યો કાળ અર્થાત્ સમય અભિપ્રેત છે તેનો ખુલાસો કરી દઉં છું. મેં પખવાડીઆ પહેલાં જ (જૂન ૨૮ થી તે જુલાઈ ૨-૩૩) મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી, ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે કેટલાંક ભાષણો ત્યાં આપેલાં, તે વખતે મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો કહ્યા હતા:-પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાચીન. મારી એ કલ્પના પ્રમાણે, જે દિવસથી ગૂજરાતના રાજનગર અમદાવાદના આદ્યાદી કિલ્લાના એટલે કે ભદ્રના જુર્જ ઉપર ઈશ્રેણ સસ્તનતનો યુનિઅન જેક ઉડવા લાગ્યો અને ખ્રિસ્તધર્માનુયાયી રાજદંડનું સર્વોપરિ શાસન ગૂજરાતની પ્રજા ઉપર પ્રવર્તવા લાગ્યું, ત્યારથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો અર્વાચીન યુગ શુરુ થયો. તે પૂર્વેનો જે મુસલમાની સત્તાનો સર્વ રાજ્યકાળ તેને મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો મધ્યયુગ ગણ્યો છે. તેનો પ્રારંભ જો દિવસે અણહિલપુરની હિંદુરાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો, તે દિવસે થયો ગણાય. એ પહેલાંનો યુગ તે પ્રાચીનયુગ. એની પૂર્વમર્યાદા સ્થૂળરૂપે, ગુપ્ત-સામ્રાજ્યના પતનકાળ સાથે જોડી શકાય. વિક્રમના ૬૬૧ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગૂર્જર દેશનો ઉદય થયો ગણીએ તો ત્યારથી લઈ તેરમા સૈકાના અર્ધ

ભાગ સુધીનો, આઠસો વર્ષનો, મારો કદ્યેલો એ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો પ્રાચીન યુગ થાય છે.

ઇતિહાસકારો, સામાન્ય રીતે, એ યુગને મધ્યયુગના નામે ઓળખાવે છે અને તે સમુચ્ચય ભારતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પણે લાગે છે; પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તે બહુ સંગત નથી લાગતું. કારણ, ગૂજરાત એક દેશ તરીકે ભારતના દેશોમાં સૌથી છેલ્લો વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ દેશનો તો જન્મ જ એ યુગમાં થયેલો છે. એ ગહેલાં ગૂજરાતનું ‘ગૂજરાત’ તરીકે અસ્તિત્વ પણે જ ન હોય તો પછી આ દેશ માટે એ સમયને મધ્યયુગ તરીકે શી રીતે લેખી શકાય ?

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિકજીવનની દૃષ્ટિએ એ યુગ પ્રકાશવાન દિવસના જેવો હતો. એ યુગમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો સહસ્રકિરણ બાસ્તર બાસ્કર ભારતની વિશ્વતિના નભોમંડળમાં, ઉદય પામ્યો, ઉત્તરોત્તર પ્રખર રીતે તેજસ્વી બન્યો, પ્રત્યો, નમ્યો અને કાળનિયમાનુસાર આખરે અસ્તંગત પણે થયો.

સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી સાધનસામગ્રી

ગૂજરાતના સંસ્કૃતિક જીવનના એ વિભાગ પાડી શકાય—એક સામાન્ય અને બીજો વિશિષ્ટ : સામાન્ય એટલે, જે જીવન કેવળ ગૂજરાતમાં જ દૃષ્ટિગોચર ન થતાં આખા ભારતમાં વધતા એવા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે; અને વિશિષ્ટ એટલે, જે મુખ્ય કરીને ગૂજરાતની સાથે જ સંબંધ ધરાવતું હોય તે. સામાન્ય સંસ્કૃતિના જ્ઞાન માટે તો ઉપયોગી એવું સાહિત્ય, સમુચિત ભારતીય સાહિત્ય છે તેથી તેનો નિર્દેશ કરવો અત્ર આવશ્યક નથી. વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિની સૂચક અને પરિચાયક જે સાહિત્ય સામગ્રી છે તેનો જ ખાસ પરિચય આપવાનું અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે.

ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો પરિચય તે સાહિત્યમાંથી મળી શકે, જે ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાયેલું હોય અથવા ગૂજરાત વિષે જેમાં કંઈ લખાયેલું હોય. ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાયેલું સાહિત્ય જો કે ઘણા સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પણ તે ઘણાભાગે એકદેશીય છે. બીજા કોઈ દેશમાં નહિ થએલા એટલા બધા જોન વિદ્વાનો ગૂર્જર ભૂમિમાં થયા છે અને તેમણે ગૂજરાતના જૂદા જૂદા સ્થળોમાં રહીને હળરો અંથોની રચના કરી છે પરંતુ તેમાંનો મોટો ભાગ ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક હોવાથી તે સર્વ આ વિષયમાં ઉપકારક થાય તેમ નથી, છતાં તેમાં કેટલાક એવા અંથો પણ છે કે જેમાંથી પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ રીતે પણ ગૂજરાતની સમુચ્ચય સંસ્કૃતિ માટે અનેક ઉપયોગી બાબતો મળી આવે છે; પણ તેમનોય વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરવો અહિં શક્ય નથી. તેથી અહિં તો એવા જ સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે જે વિશેષભાવે પ્રસ્તુત વિષયને ઉપકારક હોય.

એ તો સુવિદિત વાત છે કે આપણા પૂર્વ પુરુષોને, જેને આપણે અત્યારે ઇતિહાસ નામથી સંબોધીએ છીએ, તે વિષય ઉપર લખવાની બહુ રુચિ ન હતી. મનુષ્ય જીવનની સામાન્ય બાબતો વિષે કશું લખીને

તેને સ્થાયી રૂપ આપવું એ તેમની દૃષ્ટિએ અતિશુદ્ધ કાર્ય લાગતું હતું. જે મનુષ્યના જીવનમાં કોઈ દિવ્ય ઘટના કે ચમત્કારિક વસ્તુ બની નહોતી તે મનુષ્યના જીવન વિષે બીજાને શું જાણવા જેવું કે વિચારવા જેવું હોય એમ તેઓ માનતા. ભારતના એ પૂર્વ પુરુષોના જીવનનો મુખ્ય આકર્ષકેવલ ધર્મ હતો. ધાર્મિક જીવન એ જ તેમના મને માત્ર એક મહત્ત્વની વસ્તુ હતી. તેથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જેના જીવનમાં કોઈ અપૂર્વ મહત્ત્વ કે અસૌકિકતા હોય તેના જ જીવનનું કીર્તન કરવું એવી તેમની રૂઢ માન્યતા થઈ હતી. એવા જીવન સાથે જેટલી વધારે અમાનુષિક અને ચમત્કારપૂર્ણ વાતો સંકળાએલી હોય તેટલું જ તે જીવનનું વધારે મહત્ત્વ અને ગૌરવ; અને તે જ વાતો ગ્રંથરૂપે લખવામાં વિદ્વાનોની વિદ્વતાની સાર્થકતા. એ દૃષ્ટિએ લખાએલા ગ્રંથોમાંનું વર્ણન એ જ આપણા પૂર્વજોની દૃષ્ટિમાં ઇતિહાસ. એ જાતનો ઇતિહાસ નોંધી રાખવા માટે તો આપણા એ પુરાતન વિદ્વાનોએ લાખો શ્લોકો લખી રાખેલા છે અને એકની એક હકીકતને સેંકડો ગ્રંથોમાં ઉતારી રાખી છે. પરંતુ આપણી ઇતિહાસ વિષેની આધુનિક માન્યતા, તદ્દન જુદી જ જાતની થઈ જવાથી આપણને એ સેંકડો ગ્રંથોના લાખો શ્લોકોમાંથી, કહેવાતા રત્નાકરમાંથી જેમ ભાગ્યે જ કોઈ રત્ન જડી આવે છે તેમ, એ કહેવાતા ઇતિહાસમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસનો યથાર્થ ઉદ્દેશ્ય મળી આવે તેમ છે.

લગભગ વિક્રમના દશમા સૈકા સુધીમાં, જેને આપણે ઐતિહાસિક કે અર્ધ-ઐતિહાસિક ગ્રંથ કહી શકીએ, એવો એકય ગ્રંથ, આપણા આટલા બધા વિશાળ ભારતીય-સાહિત્યમાં લખાયેલો મળી આવતો નથી. સુપ્રસિદ્ધ અરબી ગ્રંથકાર અલ્બેરુની, જેણે સંસ્કૃત ભાષાનો સુંદર અભ્યાસ કરી, ભારતની સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ પરિચય પ્રાપ્ત કરવા અને તેને પોતાની ભાષામાં સ્વિપિચ્છ કરવા અદ્ભુત પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે હિંદુઓની ઐતિહાસિક જ્ઞાન વિષેની ઉપેક્ષા વિષે દિલગીરીપૂર્વક પોતાના કિતાબુલ હિંદ નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં લખે છે કે—“ એ દુર્ભાગ્યની વાન છે કે હિંદુઓ ઐતિહાસિક બાબતોના અનુક્રમ વિષે બહુ ધ્યાન નથી આપતા. પોતાના દેશના રાજાઓની પરંપરાના કાલક્રમની બાબતમાં તેઓ બહુ જ બેદરકાર હોય છે. તેમને જ્યારે દયાણુપૂર્વક આ બાબતોની હકીકત માટે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એનો શો ઉત્તર આપે છે એ કશું ન જાણતા હોવાથી, એકદમ કોઈ કથા કહેનારને પકડી લાવે છે.”

(અલ્બેરુનીનું ‘ઇન્ડીયા’ ભા. ૨, પૃ. ૧૦)

એટલે કે એ ઉક્તિ પ્રમાણે આપણા જે પુરાણ કથાકાર તે બધા, એ જમાનામાં ઇતિહાસકાર મનાતા.

દશમા સૈકા પછી આપણા લોકોનું લક્ષ્ય, આ વિષય તરફ. કાંઈક ખેંચાયું જણાય છે; અને ખાસ ઇતિહાસના તો નહિ પણ ઇતિહાસના આલેખનમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી થાય તેવી કેટલીક સામગ્રીવાળા ગ્રંથો-ગ્રંથો-ચરિત્રો વગેરે લખવા તરફ આપણા પૂર્વજોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. મુસલમાનોના વિશેષ સંસર્ગને પરિણામે આ પ્રવૃત્તિ આપણામાં આવી હોય એમ લાગે છે. તવારીખો લખવાનો રીવાજ અરબી અને ફારસી ભાષામાંથી પ્રજામાં ધણા જૂના સમયથી આવ્યો આવે છે. એ પ્રજાનો વિશેષ પરિચય થતાં આપણા લોકોને પણ એ વિષય તરફ કાંઈક રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ માની શકાય.

આપણી પ્રજાની વિશાળતા તેમજ સાહિત્યની વિપુળતાની દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો એ જાતના જે નાના-મોટા ૨૫-૫૦ ગ્રંથો અત્યારે આપણને મળી આવે છે તે મહાસાગરમાં બિન્દુ જેટલા પણ નહિ કહેવાય; છતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસની અપેક્ષાએ તેમનું પરિમાણ કંઈક વધારે સંતોષકારક કહી શકાય. ગૂજરાતના એ પ્રાચીન ઇતિહાસની સામગ્રી જેટલી વિશ્વમનીય અને પ્રમાણ્યુત મળી શકે છે તેટલી, હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગની નહિ-એમાંયે ખાસ કરીને અલુહિતપુરના ચાલુક્ય રાજવંશના સમયની. ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ લેનાર સ્વ. ડૉ. બ્યુટ્કર કહે છે કે-ખરેખર હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ રાજવંશ કરતાં ચાલુક્યોના ઇતિહાસ માટે વધુ, અને વધારે વિશ્વાસપાત્ર પ્રમંથકારો મળી આવે છે અને જૈન મંથના ભંડારોમાં બધો નહિ તો પણ તેમનાં લખાણોમાંનો મોટો ભાગ સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે. (ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૬, પૃ. ૧૮૦)

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિષે જે જે ગ્રંથોમાંથી થોડી કે ઘણી-સીધી માહિતી કે આડકતરી નોંધ મળી આવે છે તેની હવે ટુંકી ઝાંખી કરીએ.

મહાકવિ બાણકૃત હર્ષચરિત

એ ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલો ગ્રંથ મહાકવિ બાણનું બનાવેલું હર્ષચરિત ગણાય. સારાંયે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ જ પ્રથમ ગ્રંથ છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના

આર્યાવર્તના એક મહાન સમ્રાટનું, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્રમાણુભૂત કહી શકાય તેવું કેટલુંક ચરિતવર્ણન, અવસ્થિતરૂપે કરવામાં આવ્યું છે; અને એ જ ગ્રંથમાં સૌથી પ્રથમ “ગૂર્જર” એ શબ્દનું આપણને એકવાર દર્શન થાય છે. એની પહેલાંના ભારતીય સાહિત્યમાં એ શબ્દ ક્યાંએ દૃષ્ટિ-ગોચર થતો નથી. ગૂર્જરાતની સંસ્કૃતિના મહાવૃક્ષનો પ્રથમ અંકુર આપણને એમાં દેખાય છે. ચક્રવર્તી હર્ષથી એક બે સૈકા પહેલાં જ ગૂર્જરા પંજાબ-માંથી સિંધના રસ્તે થઈ અભ્યુદાયગની પશ્ચિમે આવેલા મરુભૂમિના બિલ્લમાળના પ્રદેશમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાનાં સ્મરણીય થાણાં નાખ્યાં. પુરાણકાળથી પ્રસિદ્ધ એ મરુભૂમિ ગૂર્જરાના વસવાટને લીધે અને ગૂર્જરાથી રક્ષિત થવાના કારણે તે કાળથી ગૂર્જરભૂમિ યા ગૂર્જરનાના નામે ઓળખાવા લાગી. બિલ્લમાળ, જે પૂર્વે એક જાતની બિલ્લોની પદ્મી હતી એ ગૂર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંનો રાજા એ ગૂર્જરરાજ કહેવાડાવા લાગ્યો. ગૂર્જરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસંજ ગર્ભસ્થાન. ગૂર્જરાતની સંસ્કૃતિના જીવનનો એ ગર્ભકાળ.

ગુપ્તવંશના પતનકાળ દરમ્યાન ગંધાર, સિન્ધુ, હણુ, ગૂર્જર અને લાટ લોકો, હિંદુસ્થાનના રાજકારણમાં આગળ પડ્યા થયા અને ગુપ્તસામ્રાજ્યની સત્તા નીચે આવેલા કેટલાક પ્રદેશોને તેઓ પોતપોતાની પરિસ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે કબજે કરવા લાગ્યા. ખીજા બાજુ વક્ત્રબીના મૈત્રકા અને અને સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશીઓ, —જેઓ ગુપ્તોના પ્રમુખ સામન્તો હતા અને પોતાના સમ્રાટના સિંહાસનની નમણી પરિસ્થિતિનો ઉચિત લાભ સ્વયં જેઓ પણ સ્વતંત્ર રાજધિરાજ જેવા થયા હતા—, પોત-પોતાની સત્તાને વધારવા અને મજબુત કરવા યથેષ્ટ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. વક્ત્રબીના મૈત્રકાનો રાજ્યપ્રદેશ સાંકડો અને લાટ, માલવ, ગૂર્જર અને સિન્ધુ જેવા પરરાજ્યોથી ચારે બાજુએ ઘેરાએઘે હોવાથી તેમને પોતાની રાજ્ય-સીમા વધારવાનો કે વિશિષ્ટ બક્ષશક્તિ સંપાદન કરવાનો વધારે અવકાશ ન હતો. પણ સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશને આર્યાવર્તના આખાં વિશાળ મધ્ય પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવાનો સુયોગ મળી જવાથી તેની શક્તિ ખૂબ વધી હતી; અને ધીમે ધીમે ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સમગ્ર પ્રભુતા તેના અધિકાર નીચે ભેગી થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. એ વંશનો સૌથી પ્રથમ મહારાજધિરાજ પ્રભાકરવર્ધન થયો જે ખૂબ પરાક્રમી અને પ્રતાપી હોવાથી પ્રતાપશીલના ઉપનામથી ઓળખાયો. મહાકવિ બાણે

એને દુર્ગહરિણકેસરી, સિન્ધુરાજશ્વર, ગૂર્જરપ્રજાગર, ગાન્ધારાચિ-
પગન્ધરિપકુટપાકલઃ, લાટપાટવપાટશ્વર, માલવલક્ષ્મીલતાપરશુઃ
એવાં એવાં વિશેષણોથી સંબોધ્યો છે તેથી જણાય છે કે એણે દ્રશ્ય, ગૂર્જર,
લાટ, માલવ, સિન્ધુ અને ગાન્ધાર (અફઘાનીસ્થાન)નાં રાજ્યો સામે બાથ બીડી
હતી અને વધતા જતા એમના પ્રભાવને ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આમાં
જણાવેલા દ્રશ્ય, સિન્ધુ, ગાન્ધાર, લાટ અને માલવ લોકો તો એની પહેલાં પશુ
હિંદના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર ફેટલોક ભાગ ભજવતા આવતા હોવાથી
તેમનો આપણને ફેટલોક પરિચય એ કાળ પહેલાંના સાહિત્યદ્વારા થાય
છે પણ આમાં જણાવેલા ગૂર્જરા વિષેનો ઉલ્લેખ ભારતીય સાહિત્યમાં
પ્રથમ વાર જ દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી, ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું
પ્રથમ સાધન બાળનું આ હર્ષચરિત ગણી શકાય.

એ ઉપરાંત આ ચરિતમાં હર્ષકાલીન રાજકીય, સામાજિક અને
ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો પણ ફેટલોક ચિતાર આપવામાં આવેલો છે જે
તત્કાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને પણ લાગૂ પડે છે.

ઉદ્યોતનસૂરિકૃત કુવલયમાલા કથા

હર્ષચરિત પછી બીજો ગ્રંથ કુવલયમાલા કથા નામનો પ્રાકૃતભાષાનો
જૈન કથાગ્રંથ છે જેમાં ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જરભાષા વિષેનો એક સંક્ષિપ્ત
પણ સૂચક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ઉદ્યોતન નામના જૈન સૂરિએ પ્રાચીન
ગૂર્જર દેશની બીજી રાજધાની જવાલિપુર (આધુનિક મારવાડનું ઝાલોર)
માં, વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫ માં એ કથાની રચના કરી હતી. ભારતની ભૂમિમાં
ગૂર્જર શબ્દનો જયઘોષ કરાવનાર ગૂર્જર પ્રતિહાર વંશનો સમ્રાટ વત્સરાજ
તે વખતે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો.

આધ્યાત્મિક વિકાસમાં આવશ્યક એવા અક્રોધ, અલોભ, અમાન,
અમાયા આદિ જે સદ્ગુણોનો જૈન ધર્મમાં ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે
તેને રૂપક આપી, તેમના આચરણ-અનાચરણદ્વારા થતા લાભ-અલાભનું
પરિણામ બતાવવા માટે આ એક કલ્પિત કથાની કર્તાએ સરસ
સંકલ્પના કરી છે. એમાં પ્રસંગવશ તત્કાલીન સામાજિક દશાનું ફેટલુંક રમ્ય
ચિત્ર આલેખેલું છે અને એક ઠેકાણે ભારતની પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય
ભાષાઓનું સોદાહરણ સૂચન કરેલું છે. તેમાં ગૂર્જર લોકોની પ્રકૃતિ, વેશભૂષા

અને ભાષાનો પણ ટુંકો નિર્દેશ મળી આવે છે. એ સિવાય, તે વખતે એ પ્રાચીન ગૂજરાતમાં જે દેસ-અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી તેનાં પણ કેટલાંક અવતરણો એ મહત્વના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે જે ભાષાવિકાસના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ધણું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

રાજશેખરકવિકૃત કાવ્યમીમાંસા

તે પછીનો ગ્રંથ રાજશેખર કવિનો કાવ્યમીમાંસા નામે છે. તેમાંથી તત્કાલીન દેશોની ભૌગોલિક સીમા વિષે, તથા લોકોની વિદ્યા અને ભાષા વિષે કેટલીક ખાસ માહિતી મળી આવે છે. રાજશેખર, ગૂર્જર પ્રતિહાર-વંશના સૌથી વધારે પ્રતાપી રાજા મહેન્દ્રપાલનો વિદ્યાગુરુ હતો અને તેણે મહેન્દ્રપાલના પુત્ર મહીપાલના રાજ્યની ગૌરવભરેલી કારકીર્દી પણ જોધ હતી. વિ. સં. ૯૫૦ થી ૯૮૦ સુધીમાં તે હયાત હતો.

ભોજરાજરચિત સરસ્વતીકંઠાભરણ

તે પછીનો ભોજરાજ રચિત સરસ્વતીકંઠાભરણ ગ્રંથ છે જેમાં ગૂર્જરો કઈ ભાષાના સાહિત્યથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની એક નોંધ મળી આવે છે.

અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગૂર્જરાઃ ।

કાયસ્થકવિ સોટૂલની ઉદયસુન્દરી કથા

ચૌલુક્ય ભીમદેવના સમયમાં, ગૂજરાતના દક્ષિણ ભાગ ઉપર, જે તે સમયે લાટ દેશના નામે ઓળખાતો હતો અને હાલુક્ય જેની રાજધાની હતી, દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. વત્સરાજ નામે વિદ્યાવિલાસી અને કવિઓનો આશ્રયદાતા રાજા એ વખતે લાટ દેશનો સ્વામી હતો. સોટૂલ નામનો કાયસ્થજાતીય કવિ એની રાજસભાનો મુખ્ય વિદ્વાન હતો. તેણે, બાણુની કાદંબરી મહાકથાનું અનુકરણ કરતી ઉદયસુન્દરી નામે એક સરસ અને કવિત્વપૂર્ણ સંસ્કૃત ગદ્ય કથાની રચના કરી છે. કવિ વંશે વાલ્મીકાયસ્થ હતો તેથી તેણે કથાના પ્રારંભમાં પોતાનો વંશપરિચય આપતી વખતે, કેવી રીતે વલ્મીમાંથી એ કાયસ્થકુળની ઉત્પત્તિ થઈ તેની કેટલીક

કિંવદન્તી મિશ્રિત હકીકત આપી છે જેમાંથી કેટલુંક ઐતિહાસિક તારણ તારવી શકાય છે. કવિના પૂર્વજે વન્નલી છોડીને લાટમાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં કાંઈક રાજ્યાધિકારીપણું ભોગવના હતા. લાટના રાજાઓનો, કાંકણ પ્રદેશ કે જેની રાજધાની ઠાણા હતું ત્યાંના, શિલાહારવંશીય રાજાઓ સાથે મૈત્રી સંબંધ હતો, તેથી કવિ કેટલોક સમય એ રાજાઓની સમામાં પણ સારો સત્કાર પામ્યો હતો અને પોતાની કવિતાથી ત્યાંના નૃપતિઓનું તેણે મનોરંજન કર્યું હતું. એ કવિની કથામાં લાટ દેશ તેમજ ભરુચ, સૂપરિક વગેરે સ્થળોનું કેટલુંક વર્ણન મળે છે. કવિના ગાઢ મિત્રોમાં ચન્દનાચાર્ય અને વિજયસિંહાચાર્ય નામના એ જૈન શ્રેનાંતર વિદ્વાનો, તેમજ મહાકીર્તિ અને ઈન્દ્રાચાર્ય નામના એ દિગંતર જૈન વિદ્વાનો હતા, જેમણે કવિની એ રચનામાં સંશોધન આદિની ખાસ સહાયતા આપી હતી. લાટ દેશમાં રચાએલી કૃતિઓમાં આ કથાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

વિક્રમના અગ્યારમા સૈકાના અંત સુધીમાં રચાએલા સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે બહુ જ વિરલ ઉદ્દેખો, આપણા ગૂજરાત દેશ કે ગૂજરાતની પ્રજા માટે કરેલા મળી આવે છે.

૧૨ મા-તેર મા સૈકાનું સાહિત્ય.

બારમા સૈકાથી ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાના લાગ્યું હતું જેમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસની વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

બિલ્હણકવિકૃત કર્ણસુન્દરી નાટિકા

આ પ્રકારના સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ કૃતિ કાશ્મીરી કવિ મિલ્હણની છે. બારમા સૈકાના બીજા પાદની શુરુઆતમાં આ કવિ ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો અને કેટલોક સમય ગૂજરાતની રાજધાની અણહિલપુરમાં રહ્યો હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા કર્ણદેવ તે વખતે રાજા હતો. એ રાજાની એક પ્રણયકથાને લક્ષીને કર્ણસુન્દરી નામે એક નાટિકા એણે રચી જે મહા-માત્ય સંપત્તર જોઈ સાંતૂએ બંધાવેલા શાંતિનાથજીનના મંદિરના પ્રતિષ્ઠોત્સવ પ્રસંગે ભજવવામાં આવી હતી. એ નાટિકામાંથી મંત્રી સાંતૂ રાજા કર્ણ, તેની પટરાણી મયણદેવ અને રાજાએ કરેલી ગજની ઉપરની ચઢાઈ વિષેની કેટલીક સૂચક હકીકત મળી આવે છે.

વિક્રમાદિત્યદેવચરિત

ગૂજરાતમાં થોડો સમય રહીને એ કવિ સોમનાથની યાત્રાએ ગયો અને પછી ત્યાંથી દક્ષિણમાં ગયો. ત્યાં કલ્યાણના ચૌલુક્ય રાજા આહવમલ્લ અથવા ત્રેલોક્યમલ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યની રાજસભાનો એ મુખ્ય વિદ્વાન બન્યો. અને તે રાજાના ગુણકીર્તન માટે એણે વિક્રમાદિત્યચરિત નામનું ૧૮ સર્ગોવાળું એક મહાકાવ્ય રચ્યું. એ કાવ્યનો મુખ્ય વર્ણવિષય તો વિક્રમાદિત્યનું ગુણોત્કીર્તન છે પણ તેમાં અંતર્નિહિત વર્ણન ઉપરથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યરચિત ચૌલુક્યવંશોત્કીર્તન-શ્રાશ્રય મહાકાવ્ય

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે ચરિત લખનારાઓમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રને મળે છે. તેમણે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુ-શાસન નામના વ્યાકરણગ્રંથના દરેક પાદને અંતે એક શ્લોક રચીને મુક્યો છે જેમાંથી ગૂજરાતના ચૌલુક્ય રાજવંશના મૂળપુરુષ મૂળરાજથી લઈ સિદ્ધરાજ પર્યંતના રાજાઓની નામાવળી મળી આવે છે. તેમની એ વિષેની બીજી, પણ મુખ્ય અને મહત્વની કૃતિ તે ચૌલુક્યવંશોત્કીર્તન નામનું દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય છે. એ કાવ્ય બે ભાગમાં છે. પહેલો ભાગ સંસ્કૃતભાષામાં છે અને બીજો ભાગ પ્રાકૃત આદિ છ ભાષામાં છે. પ્રથમ ભાગના ૨૦ સર્ગ છે અને બીજાના આઠ સર્ગ છે. પ્રથમ ભાગમાં અણહિલપુરના વર્ણન સાથે મૂળરાજથી લઈ કુમારપાલના વિજયીજીવન સુધીનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં માત્ર કુમારપાલના રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનું કેટલુંક વર્ણન છે. એ કાવ્ય-માંથી પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ઉપર સવિશેષ પ્રકાશ પડે છે.

કવિયશ્વચન્દ્રનું મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ

સિદ્ધરાજ જયસિંહના અખ્યક્ત્વ નીચે, તેની રાજસભામાં, વિ. સં. ૧૧૮૧માં જૈનધર્મના શ્રેતાંગર અને દિગંબર નામના બે પક્ષના મુખ્ય આચાર્યો વચ્ચે એક મોટો સાંપ્રદાયિક વાદ-વિવાદ થયો. એમાં શ્રેતાંગર પક્ષનો વિજય અને દિગંબર પક્ષનો પરાજય થયો. એ વાદ-વિવાદનું વર્ણન કરનાર મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામનું એક પંચાંગી નાટક ધર્મકેટવંશના યશશ્વંદ્ર

નામના કવિએ તે વખતે લખ્યું છે. એ એક સર્વથા ઐતિહાસિક નાટક છે અને એમાં સૂચવેલાં પાત્રો અને વર્ણવેલી કથાવસ્તુ લગભગ ઐતિહાસિક છે. સિદ્ધરાજની રાજસભાનું એમાં વિશ્વસનીય ચિત્ર આપેલું છે. તે વખતની લોકોની ધાર્મિક રૂપરેખા, ધર્માચાર્યોની પારસ્પરિક અસહિષ્ણુતા, રાજાઓની ન્યાયપ્રિયતા તેમજ સ્વદેશ અને સ્વરાષ્ટ્રની વિજયોત્કંઠા આદિ અનેક વસ્તુઓનો ઘણો સારો પરિચય એ નાટકના આલેખનમાંથી મળી આવે છે.

રામચન્દ્રકવિકૃત કુમારવિહાર શતક

હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય રામચન્દ્રે કુમારવિહારશતક નામનું એક ખંડ કાવ્ય રચ્યું છે જેમાં અણહિલપુરમાં કુમારપાલ રાજાએ બંધાવેલા પાર્શ્વનાથ જિનમંદિરનું કાવ્યાત્મક શોભાવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્કાલીન દેવમંદિરો અને તેમાં થતાં પૂજાવિધાનોની કેટલીક ઝાંખી કલ્પના આ કાવ્યમાંથી મળી આવે છે.

કવિયજ્ઞ:પાલરચિત મોહરાજપરાજય નાટક

કુમારપાલના મૃત્યુ પછી તેની ગાદીએ અજયપાલ બેઠો અને તેણે ત્રણેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના સમયમાં, તેના એક રાજ્યાધિકારી મોહવંશીય કવિ યજ્ઞ:પાલે મોહરાજપરાજય નામનું પંચાંકી રૂપકાત્મક નાટક લખ્યું, અને તે ચારાપદ્ર એટલે આધુનિક થરાદ ગામમાં આવેલા કુમારવિહાર નામના મહાવીરજિનમંદિરમાં લખવામાં આવ્યું. હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશાનુસાર કુમારપાલે જે જીવદયાપ્રવર્તનરૂપ જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી તે વસ્તુને રૂપક આપી આ નાટકની વસ્તુચંકલના કરેલી છે. એમાં કુમારપાલ સિવાય, વર્ણવેલાં પાત્રો યજ્ઞ:પાલે જ કાલ્પનિક છે; પરંતુ કથાવસ્તુ લગભગ સંપૂર્ણરૂપે સત્યઘટનાત્મક છે. એ નાટકમાંથી, તે વખતની ગૂંજરાતની સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક વસ્તુસ્થિતિનો ઘણો સારો ચિત્રાર આપણને મળી આવે છે.

સોમપ્રભસૂરિઅયિત કુમારપાલપ્રતિબોધ

કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૧૧ વર્ષે, સોમપ્રભસૂરિ નામના જૈન આચાર્યે કુમારપાલપ્રતિબોધ નામનો એક કથાપૂર્ણ બૃહદ્ ગ્રંથ પાટણમાં જ લખ્યો. એ ગ્રંથમાં મુખ્યરીતે તો, હેમચન્દ્રસૂરિએ કુમારપાલ રાજાને જે જાતનો

ધર્મબોધ વારંવાર આપ્યો, અને તેના શ્રવણથી પ્રતિભુદ્ધ થઈ જે રીતે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે વસ્તુ વર્ણવેલી છે. પણ એ વસ્તુની ભૂમિકાએ આવશ્યક એવી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત પણ પ્રાંગોપાત્ત એમાં આપવામાં આવી છે જે વિશ્વસનીય હોવાથી ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે.

જ્ઞાતાર્થી કાવ્ય

એ જ સોમપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વસન્તતિલકાહંદમય એક પદ બનાવ્યું છે જેના જૂદા જૂદા સો અર્થો કર્યા છે અને એથી તેનું નામ જ્ઞાતાર્થીક કાવ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. એના જે સો અર્થો કરેલા છે તેમાં ૧૦ અર્થો, તત્કાલીન ગૂજરાતની ૧૦ વ્યક્તિઓને લગાડવામાં આવ્યા છે જેમાં કેટલુંક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ ઘટાવેલું છે. એ ૧૦ વ્યક્તિઓમાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને બાલમૂલરાજ એ ચાર પ્રથકારના સમકાલીન ગૂજરાતના રાજાઓ પણ છે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલનું કીર્તિ-કથાસાહિત્ય

ચૌલુક્યવંશના છેલ્લા રાજા બીજા બીમદેવના સમયનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પ્રમાણમાં સૌથી વધારે વિગતવાળો અને વધારે વિશ્વસનીય પુરાવા-વાળો મળી આવે છે; અને તેનું કારણ, તે સમયમાં થએલા ચાલુક્યના અવતારસમા ગૂજરાતના બે મહાન અને અદ્વિતીય બંધુમંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ છે. એ બે ભાઈઓના શૌર્ય, ચાતુર્ય અને ઔદાર્ય આદિ અનેક અહ્મુત ગુણોને લઈને, એમના સમકાલીન ગૂજરાતના પ્રતિભાવાન પંડિતો અને કવિઓએ એમની કીર્તિને અમર કરવા માટે જેટલાં કાવ્યો, પ્રબંધો અને પ્રશસ્તિઓ વગેરે રચ્યાં છે તેટલાં હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ રાજપુરુષ માટે નહિ રચાયાં હોય.

વસ્તુપાલરચિતનરનારાયણાનંદ કાવ્ય

વસ્તુપાલ મંત્રી બને એક સરસ કવિ અને બહુ વિદ્વાન પુરુષ હતો. તે પ્રાચીન ગૂજરાતના વૈશ્યજાતીય મહાકવિ માધવી જેમ શ્રી અને સરસ્વતી બંનેનો પરમ કૃપાપાત્ર હતો. તેણે, જેમ મંદિરો વગેરે અગ્રંખ્ય ધર્મ-સ્થાનો ઉભાં કરી અને અગણિત દ્રવ્ય દાન-પુણ્યમાં ખર્ચી લક્ષ્મી દેવીનો

યથાર્થ ઉપભોગ કર્યો હતો; તેમ, અનેક વિદ્વાનો અને કવિઓને અત્યંત આદરપૂર્ણ અનન્ય આશ્રય આપી, તેમજ પોતે પણ કવિતા અને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ લઇ, સરસ્વતી દેવીનો સાચો ઉપાસક બન્યો હતો. કેટલેક અંશે મહાકવિ માધ એ વસ્તુપાલના માનસનો આદર્શ પુરુષ હોય એમ મને લાગે છે. માધના શિશુપાલવધ મહાકાવ્યના અનુકરણરૂપે વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યના અંતિમ સર્ગમાં મંત્રીએ પોતાનો વંશપરિચય વિસ્તારથી આપ્યો છે અને પોતે કેવી રીતે અને કઈ ઇચ્છાએ, ગૂજરાતના એ વખતના અરાજકતાંત્રનો મહાભાર માથે ઉપાડવા અમાત્યપદ સ્વીકાર્યું છે તેનું કેટલુંક સૂચન કર્યું છે.

સોમેશ્વરકવિકૃત કીર્તિકૌમુદી

ગૂજરાતના ચૌલુક્યવંશનો રાજપુરોહિત નાગરવંશીય પંડિત સોમેશ્વર ગૂજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિનો કવિ થઈ ગયો. એ વસ્તુપાલનો પરમ મિત્ર હતો. વસ્તુપાલને મહામાત્ય બનાવવામાં એનો કાંઈક હાથ પણ હતો. વસ્તુપાલની જીવનકીર્તિને અમર કરવા માટે એણે કીર્તિકૌમુદી નામનું નાનું પણ ઘણું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. એ કાવ્યમાં, કવિએ પ્રથમ ગૂર્જર રાજધાની અણહિલપુરનું વર્ણન કર્યું. તે પછી તેમાં રાજકર્તા ચાલુક્યવંશનું અને મંત્રીના પૂર્વજોનું વર્ણન આપ્યું. તે પછી, કેવી રીતે મંત્રીને એ મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું, મંત્રી થયા પછી ખંભાતના તંત્રને વ્યવસ્થિત કર્યાનું, અને તેમ કરતાં શંખરાજ સાથે કરવા પડેલા યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. તે પછી મંત્રીએ શત્રુજય, ગિરનાર અને સોમેશ્વર વગેરે તીર્થસ્થાનોની મોટા સંઘ સાથે કરેલી યાત્રાનું સુરમ્ય વર્ણન આપ્યું છે. એ યાત્રા કરી મંત્રી પાછો પોતાને સ્થાને આવે છે તે ઠેકાણે કવિ પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. એથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૨૮૦ ની લગભગ એ કાવ્યની રચના થઈ હોવી જોઈએ.

અરિસિંહરચિત સુકૃતસંકીર્તન

સોમેશ્વરની માફક અરિસિંહ નામના કવિએ વસ્તુપાલના સુકૃતનું સંકીર્તન કરવાની ઇચ્છાથી સુકૃતસંકીર્તન નામનું અન્વયર્થક કાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યમાં પણ લગભગ કીર્તિકૌમુદી જેવું જ બધું વર્ણન આવે છે. એમાં વિશેષ એટલો છે કે, કીર્તિકૌમુદીમાં જ્યારે અણહિલપુરના રાજ્યકર્તા

માત્ર ચૌલુક્યવંશનું જ વર્ણન આપેલું છે ત્યારે આમાં એ વર્ણન અણુહિત-પુરના મૂળ સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાથી શુરુ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં ચાવડાવંશની પૂરી નામાવલી આપવામાં આવી છે. આ કાવ્યની રચના કીર્તિકૌમુદીના સમય કરતાં સહેજ થોડી પાછળથી થઈ હશે એમ એના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે.

બાલચંદ્રસૂરિવિરચિત વસન્તવિલાસ

કીર્તિકૌમુદી અને સુકૃતસંકીર્તન ઉપરાંત વસ્તુપાલના ગુણોનું ગૌરવ ગાનારૂં ત્રીજું કાવ્ય બાલચંદ્રસૂરિકૃત વસન્તવિલાસ નામનું છે. એ કાવ્ય, ઉપરના બંને કાવ્યો કરતાં જરા મોટું છે અને એની રચના વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી, પણ તરત જ, થઈ છે. કવિએ ખાસ કરીને મંત્રીના પુત્ર જયન્તસિંહની પરિતુષ્ટિ ખાતર આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ વર્ણવિષય લગભગ ઉપરનાં કાવ્યો જેટલો જ છે. વિશેષ એ છે કે, એમાં વસ્તુપાલના મૃત્યુની હકીકત પણ આપવામાં આવી છે. એ કારણથી આની રચના વિ. સં. ૧૩૦૦ ની લગભગ થયેલી માની શકાય.

ઉદયમ્ભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય

વસ્તુપાલના ધર્મશુરુ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર આચાર્ય ઉદયમ્ભસૂરિએ પુરાણ પદ્ધતિ ઉપર એક ધર્માભ્યુદય નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. વસ્તુપાલ સંવપતિ થઈ, ધણા ભારે આડંબર સાથે, જે શત્રુજય ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી તેનું મહાત્મ્ય બતાવવા અને સમજાવવા માટે એ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે. વસ્તુપાલની જેમ પુરાણ-કાળમાં કયા કયા પુરુષોએ મોટા મોટા સંપ્રેા કાઢી એ તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી, તેમની કથાઓ એમાં આપવામાં આવેલી છે. ગ્રંથનો મોટો ભાગ પૌરાણિક કથાઓથી ભરેલો છે, પણ છેવટના ભાગમાં, સિદ્ધરાજના મંત્રી આશુકે, કુમારપાલના મંત્રી વાગ્બટે અને અંતે વસ્તુપાલે જે યાત્રા કરી તે સંબંધી કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો પણ એમાં આપેલી મળી આવે છે.

જયસિંહસૂરિકૃત હમીરમદમર્દન નાટક

વસ્તુપાલે ગૂજરાતના રાજતંત્રનો સર્વાધિકાર હાથમાં લીધા પછી, ક્રમે ક્રમે પોતાના શૌર્ય અને બુદ્ધિચાતુર્ય દ્વારા એક પછી એક રાજ્યના અંદરના

અને બહારના શત્રુઓનું કળ અને બળથી દમન કરવું શુરુ કર્યું. તે જોઇ ગૂજરાતના પડોશી રાજાઓ ખૂબ ખળભળી ઉઠ્યા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પુનઃસ્થાપન થતા સુતંત્રને ઉથલાવી પાડવાના ઇરાદાથી આ દેશ પર આક્રમણો કરવાં માંડ્યાં. વિ. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં, દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંહણ, માલવાનો પરમાર રાજા દેવપાલ અને તુરુક સેનાપતિ અમીરે શીકાર-એમ દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર ત્રણે દિશાઓમાંથી એકી સાથે ત્રણ બળવાન શત્રુઓએ ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ લઇ આવવાનો લાગ શોષ્યો. એ અયંકર કટોકટીના વખતે વસ્તુપાલે પોતાની તીક્ષ્ણ ચાણક્યનીતિને પ્રયોગ કરી શત્રુઓને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યા અને દેશને આઘાત રીતે બચાવી લીધો. દિલ્હીના આદલાહી સૈન્યને આણુની પાસે સખન હાર આપી પાછું હાંકી કાઢ્યું; અને એ રીતે એ તુરુક અમીર, જેને સંસ્કૃતમાં હમીર તરીકે સંપ્રોધવામાં આવે છે, તેના મદનું મદન કરી ગૂજરાતની સત્તાનું મુખ ઉજ્જવળ કર્યું. એ આખી ઘટનાને મૂળ વસ્તુ તરીકે ગોઠવી, ઝરુચના જૈન વિદ્વાન આચાર્ય જયસિંહસૂરિએ હમીરમદમર્દન નામનું પંચાંકી નાટક બનાવ્યું. આ નાટકની રચના કરવામાં મુખ્ય પ્રેરણા, વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ, જે તે વખતે ખંભાતનો સુમો હતો, તેની હતી, અને તેના જ પ્રમુખત્વ નીચે ભીમેશ્વરદેવના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં તે ભજવવામાં આવ્યું હતું. એ રીતે આ એક ઐતિહાસિક નાટક છે જેને, ભારતીય નાટક-સાહિત્યમાં અત્યંત વિરલકૃતિઓમાંની એક કૃતિ તરીકે ગણી શકાય. વસ્તુપાલના વખતની રાજકારણ સૂચવતી જે હકીકતો આ નાટકમાં ગુથેલી છે તે ખીજી કૃતિઓમાં નથી મળતી તેથી એ ઇતિહાસ માટે આ ધણો ઉપયોગી અને મહત્ત્વનો પ્રગંથ છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ, એમાં આપેલી હકીકતોને, વધારે અતિશયોક્તિ ભરેલી જણાવી છે પણ તે બરાબર નથી. મારા મતે એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વધારે ઊંચા પ્રકારનું છે.

વસ્તુપાલપ્રશસ્તિઓ

ઉપર જે વસ્તુપાલ વિષેનાં કાવ્યો વગેરેનો પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરાંત એ ભાગ્યવાન પુરુષની કીર્તિ કથનારી ખીજી કેટલીક ટુંકી ટુંકી કૃતિઓ મળે છે, જે પ્રશસ્તિઓ કહેવાય છે. એવી પ્રશસ્તિઓમાંથી કેટલીક આ પ્રમાણે છે.

ઉદયપ્રભસૂરિકૃત સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની

ઉપર વર્ણવેલા ધર્માબ્યુદય કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભસૂરિએ **સુકૃતકીર્તિ-કલ્લોલિની** નામની ૧૭૬ પદ્યોની એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ રચી છે. એમાં અરિસિંહના **સુકૃતસંકીર્તન** નામના કાવ્યમાં જે હકીકત છે તેવી જ હકીકત સંક્ષિપ્ત રીતે વર્ણવામાં આવી છે. અણ્વહિતપુરના આવડાવંશની હકીકત પણ એમાં, ઉક્ત કાવ્યની જેમ આપવામાં આવી છે અને અંતે વસ્તુપાલે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મસ્થાનોની યાદી પણ આપી છે. કદાચિત્ શત્રુજય પર્વત ઉપરના આદિનાથના મંદિરમાં કેક ઠેકાણે આ પ્રશસ્તિ શિલાપદ પર કાતરીને મુકવા માટે બનાવવામાં આવી હોય.

જયસિંહસૂરિકૃત વસ્તુપાલ-તેજઃપાલપ્રશસ્તિ

જેમણે હમીરમદમદન નામનું નાટક રચ્યું તે જ જયસિંહસૂરિએ વસ્તુપાલ-તેજઃપાલ પ્રશસ્તિ નામે એક ૯૯ પદ્યોની ટુંકી રચના કરી છે. એમાં અણ્વહિતપુરના ચૌલુક્યવંશનું, વસ્તુપાલતેજપાલના પૂર્વજોનું અને તેમણે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેજપાલ જ્યારે ભરુચ ગયો ત્યારે ત્યાં તેણે જયસિંહસૂરિની પ્રેરણાથી, ત્યાંના પુરાતન સુપ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહાર નામે મુનિસુવ્રતજિનચૈત્યના શિખરે ઉપર સુવર્ણકલ્પ અને શ્વળ-દંડ વગેરે ચઢાવી એ મંદિરને ખૂબ અલંકૃત બનાવ્યું હતું, તેથી તેની પ્રશસ્તિ તરીકે આ કૃતિ બનાવવામાં આવી છે.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિવિરચિત મંત્રીશ્વરવસ્તુપાલપ્રશસ્તિ

વસ્તુપાલના માતૃપક્ષીય ધર્મગુરુ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ૧૦૪ શ્લોકોની એક વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ બનાવી છે. એમાં ચૌલુક્યવંશ અને વસ્તુપાલના વંશનું ટુંક વર્ણન આપી, એ મંત્રીએ જે જે ઠેકાણે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મસ્થાનો કે દેવસ્થાનો કરાવ્યાં અગર સમરાવ્યાં તેની જાંચાણથી યાદી આપી છે. પ્રશસ્તિકાર પોતે જ એ યાદીને અહીં ટુંકી જણાવે છે, છતાં એ દાનવીરે ગૂજરાત ઠી પુણ્યભૂમિને લગ્યસ્થાપત્યની વિભૂતિથી અલંકૃત કરવા માટે જે અગણિત લક્ષ્મી ખર્ચી છે તેની કેટલીક સારી કદ્દના એ પ્રશસ્તિના પાઠથી થઈ શકે છે.

એ જ આચાર્યની રચેલી ૩૯ પદ્યોની એક ખીજી નાની સરખી પ્રશસ્તિ, તથા એમના ગુરુ આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિની કરેલી ૨૬ પદ્યોવાળી એક ખીજી પ્રશસ્તિ, તેમ જ સુકૃતકીર્તિકલ્પોલ્લિનીના કર્તા ઉદયપ્રભસૂરિની રચેલી ૩૩ પદ્યોવાળી વસ્તુપાલ્લવસ્તુતિ વગેરે કેટલીક અન્ય કૃતિઓ પણ મને મળી છે.

વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિરાસુ

વસ્તુપાલના ઇતિહાસ માટેની ઉપયોગિતામાં છેલ્લી પણ ભાષાવિકાસના અભ્યાસ માટેની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ પહેલી, કૃતિ તરીકે વિજયસેનસૂરિના બનાવેલા ગૂજરાતી રેવંતગિરિરાસુની નોંધ પણ આ સાધનસામગ્રી ભેગી લેવી જોઈએ. એ વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલ-તેજપાલના મુખ્ય ધર્માચાર્ય. એમના ઉપદેશને અનુસરીને જ એ બંને ભાઈઓએ એટલાં બધાં સુકૃતનાં કાર્યો કર્યા હતાં. એમના કથનને માન આપીને જ વસ્તુપાલે સૌથી પહેલો ગિરનારની યાત્રા માટેનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. એ સંઘમાં સ્ત્રીવર્ગના ગાવા માટે ગિરનાર વગેરેનું સુંદર વર્ણન ગુંથી એ રાસની રચના કરવામાં આવી છે. એમાં વિશેષ ઐતિહાસિક સામગ્રી જડતી નથી છતાં એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આ દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે જ અને ગૂજરાતી ભાષાની એક આદ્યકૃતિ તરીકે તો એની વિશિષ્ટતા સર્વોપરિ ગણી શકાય.

જિનમદ્રકૃત નાનાપ્રબંધાવલિ

વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહના લણુવા માટે સંવત્ ૧૨૬૦માં, ઉપ-યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય જિનભદ્રે અનેક કથાઓના સંગ્રહવાળી એક ગ્રંથરચના કરી છે જે ખંડિતરૂપમાં મને પાટણના ભંડારમાંથી મળી આવી છે. એમાં પૃથ્વીરાજ આહમાન, કનોજના જયન્તચંદ્ર, અને નાડોલના લાખણુરાવ ચોહાણ વગેરેને લગતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રબંધો પણ આપેલા છે. પ્રબંધચિંતામણીના કર્તાની સામે આ પ્રબંધાવલિ હોય એમ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પ્રબંધો તો તેમણે એમાંથી જ નકલ કરી લીધેલા હોય તેવું પણ સ્પષ્ટ લાગે છે. ચંદ્ર ચરદાઇના નામે ચઢેલા અને હિંદી ભાષાના આદ્યકાવ્ય તરીકે ઓળખાતા પૃથ્વીરાજ રાસોના કર્તૃત્વ ઉપર કેટલોક નવીન પ્રકાશ આ પ્રબંધાવલિ ઉપરથી પડે છે. એ જ સંગ્રહમાં, ઘણું કરીને

પાછળથી કોઈએ, વસ્તુપાલના જીવનચરિત્રને લગતી પણ કેટલીક વિશિષ્ટ હકીકત આપેલી છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્વની છે.

સુમતિગણીકૃત ગણધરસાર્દશતક વૃહદ્વૃત્તિ

સંવત્ ૧૨૬૫માં સુમતિગણી નામના એક જૈન પંડિતે ગણધર સાર્દશતક નામના ગ્રંથ ઉપર એક ટીકા લખી છે. એ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મમાં પુરાણકાળથી માંડી ૧૨મા સૈકા સુધીમાં થએલા કેટલાક જૈન સૂરિઓની કથાઓ આપી છે. એના છેલ્લા ભાગમાં જિનેશ્વરસૂરિ, અભયદેવ-સૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનવલ્લભસૂરિ વગેરે એક ગચ્છના આચાર્યોના વિગતથી પરિચય આલેખ્યો છે; જેઓ ભીમદેવ પહેલાના સમયથી તે કુમારપાત્ર સુધીના સમયમાં થઈ ગયા. એમાં વધારે વિગતો તો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ લખાએલી છે પણ તેમાંથી થોડીક નોંધો આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે પણ કામની છે.

સિદ્ધસેનાદિ પ્રબંધ

ઘણું કરીને વસ્તુપાલના જમાનામાં જ કોઈ વિદ્વાને પ્રાકૃત ભાષામાં સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, ખપ્પલદી વગેરે ૪-૫ જૈન આચાર્યોના પ્રબંધોની રચના કરી છે. રચનારનું નામ વગેરે મળતાં નથી પણ તેની એક તાડ પત્રની ખડિન પ્રત પાટણના ભંડારમાં સં. ૧૨૬૨ની લખેલી મળી આવી છે તેથી એ પહેલાં ૫-૨૫ વર્ષે એની રચના થએલી હોવી જોઈએ. કારણ એમાં પાટણનો તુરુષ્કાએ કરેલા હાંગનો ઉલ્લેખ છે જે કદાચિત્ શહાબુદ્દિન ધોરીના વખતની ભૂતને સૂચવનારું હોય. એમાં કેટલીક હકીકતો ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રીમાં નોંધી શકાય એવી મળે છે.

વિનયચંદ્રસૂરિકૃત કવિશિક્ષા

વસ્તુપાલના જમાનામાં એક વિનયચંદ્રસૂરિ નામના જૈન વિદ્વાન થયા. તેમણે પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમનો એક ગ્રંથ કાવ્યની શિક્ષા વિષેનો છે જેનું નામ કવિશિક્ષા છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસાને મળતો કેટલોક વિષય એમાં વર્ણવ્યો છે. એના ભૌગોલિક પ્રકરણમાં ગૂજરાત દેશની તત્કાલીન મહાલ કે જિલ્લાવાર જેવી યાદી આપી

છે જે આપણા વિષયમાં ખાસ ઉપયોગી ગણી શકાય. એ યાદીમાં, હીરુ-યાણી, પાટણ, માતર, વડૂ, ભાલિજી, હર્ષપુર, શ્રીનાર, જંબૂસર, પડવાણ, દર્ભાવતી, પેટનાદ, ખેરાલુ, ભોગપુર, ધોળકા, મોડાસા આદિ તથા ગૂજરાતના લગભગ બધા વિભાગોને, તે વિભાગોની મંજૂર સાથે જણાવ્યા છે. પાટણના ભંડારમાં આ ગ્રંથની એક અધુરી માત્ર તાડપત્રની પ્રત રહેલી છે.

આમ વસ્તુપાલકાલીન સાહિત્ય સાથે વિક્રમનો તેરમો સૈકા પુરો થાય છે.

૧૪ મા સૈકાનું સાહિત્ય

સર્વાનંદમૂરિકૃત જગદુચરિત્ર

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૧૩ થી ૧૫ સુધીનો ત્રણ વર્ષનો ગૂજરાતમાં ધણે ભયંકર દુકાળ પડ્યો. વાઘેલા વીસત્રદેવ ને વખતે ગૂજરાતની ગાદીએ રાજ્ય કરતો હતો. કચ્છના ભદ્રેશ્વર ગામમાં જગદુ શાહ જૈન વણિગ રહેતો હતો. તેના ગુરુએ તેને ભાવી દુકાળની અગાહી આપી હતી અને તેથી તેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ખર્ચી અનાજનો મોટો સંગ્રહ અગાઉથી કરી રાખ્યો હતો. એ ત્રણવર્ષી દુકાળમાં જ્યારે અજના અફેક કણ માટે માણસો મરી જતા હતા ત્યારે એ જગદુએ અનેક ડેકાણે દાનશાળાઓ ઉઘાડી હજારો લાખો લોકોને અન્નદાન આપી મોતના મોઢેથી બચાવ્યા હતા. ખુદ ગૂજરાતના, માલવાના અને સિંધના રાજાઓને પણ એણે હજારો મુડા અજના મફત આપી એ રાજ્યોને ઉપકારના આભાર નીચે મુક્યાં હતાં. એ જગદુના દાની જીવનનો ખોધ બીજાઓને મળે તે માટે સર્વાનંદસૂરિ નામના એક વિદ્વાને જગદુચરિત્ર નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે જેમાં આ બધી હકીકત ટુંકાણમાં આપી છે. ગ્રંથ લગભગ એજ સમયમાં રચાયેલો છે.

પ્રભાવંદ્રમૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્ર

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાવંદ્ર નામના જૈન પંડિતે પ્રભાવકચરિત્ર નામનો એક ગ્રંથાત્મક સરસ ગ્રંથ રચ્યો છે. એમાં જૈન ધર્મમાં થઈ ગએલા ૨૩ પ્રભાવશાલી આચાર્યોના ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. એમાંના

ધણા ખરા આચાર્યોનો ગૂજરાત સાથે સંબંધ હતો. વીરસૂરિ, શાન્તિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, સુરાચાર્ય, અભયદેવાચાર્ય, વીરદેવગણી, દેવસૂરિ અને છેલ્લા હેમચંદ્રસૂરિ; એમ એ આઠ આચાર્યો તો ચૌકુઓના વખતમાં, પાટણમાં જ, થયા હતા. એ બધા આચાર્યો વધતા ઝોછા પ્રમાણમાં ગૂજરાતના રાજાઓના પરિચયમાં આવેલા હતા; અને કેટલાકે તો ગૂજરાતના ઉત્કર્ષમાં ધણો મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. ગ્રંથકારે યથાભવ્ય ઐતિહાસિક હકીકતો ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી એમાં આપણને ગૂજરાતની સંસ્કૃતિની સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

મેહતુંગાચાર્યરચિત પ્રબંધર્ચિતામણિ

સંવત ૧૩૬૧માં મેરુતુંગાચાર્યે, વઢવાણમાં રહીને, ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સર્વસંગ્રહ જેવો પ્રબંધર્ચિતામણિ ગ્રંથ રચ્યો. ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ મુખ્ય આધારભૂત ગણાય છે. કર્નલ ફાર્બસે પોતાનું રાસમાળા નામનું ગૂજરાતના ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક મોટેભાગે આ જ ગ્રંથના આધારે બનાવ્યું. એણે ગેઝેટિયરના પ્રથમ ભાગમાં જે અણહિલપુરનો ઇતિહાસ આપેલો છે તેનો મુખ્ય આધાર પણ પ્રબંધર્ચિતામણિ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધર્ચિતામણિ જે સામગ્રી પુરી પાડે છે તેવી સામગ્રી આપનાર બીજો કોઈ ગ્રંથ, જે કાશ્મીરના ઇતિહાસ માટેના રાજતરંગિણી ગ્રંથને અપવાદરૂપે ગણીએ તો, હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતના ઇતિહાસ માટે ઉપલબ્ધ નથી. અણહિલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતી જે હકીકતો એમાં આપેલી છે તે લગભગ સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય ગણી શકાય. એમાં અણહિલપુરના રાજાઓનો જે રાજ્યકાળ આપ્યો છે તે પણ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી ધણા ભાગે પુરવાર થયો છે. ગ્રંથકારે ગૂજરાતના એ વખતના વિશેષ પ્રસિદ્ધ મનાતા અને ગૂજરાતના ગૌરવની વૃદ્ધિમાં ભાગ ભજવતા બધાંયે પુરુષોના પ્રબંધોનો એક સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગ્રંથકર્તા પોતે એક જૈન આચાર્ય છે અને જૈન શ્રોતાઓનું મનોરંજન કરવા માટે ગ્રંથરચના કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન હકીકતો તરફ ગ્રંથકારનો પક્ષપાત હોય. છતાં ગૂજરાતના સમુચિત પ્રભાવ ઉપર પણ તેમનો અનુરાગ છે અને તેથી જેમનો જૈન સાથે જરાયે સંબંધ નથી એવી પણ કેટલીક વાતોનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસ સંગ્રહની દૃષ્ટિએ, એમણે પોતાના એ સંગ્રહમાં સંપાદન રચવાનો

પ્રયાસ કર્યો છે. એ અંથ વિદ્વાનોને ધણો ખરો જાણીતો છે; તેમજ હું એ અંથની એક સર્વાંગ પરિપૂર્ણ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહ્યો છું-કે જેનાં એ પુસ્તકો તો અત્યાર આગમજ તૈયાર પણ થઈ ગયાં છે, તેથી એ વિષે અહિં વધારે લાંબુ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી જોતો.

જિનમંમસૂરિકૃત ।વિવિધતીર્થકલ્પ

વિ. સં. ૧૩૮૯ માં દક્ષિણના દેવગિરિ નગરમાં રહીને, જિનમંમસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પ નામનો એક ધણો ઉપયોગી અંથ પૂર્ણ કર્યો. એ અંથમાં, તે વખતે ભારતવર્ષમાં, જૈનોનાં જે જે પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો ગણાતાં અને જેમની યાત્રા કરવા માટે લોકો જતા આવતા તે બધાં સ્થાનોનું પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને ઇતિહાસ આપેલાં છે. ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, રાજપૂતાના, મધ્યભારત, સંયુક્ત પ્રાંત, અવધ, બિહાર, દક્ષિણ અને કર્ણાટક એ પ્રદેશોમાં આવેલાં લગભગ પચાસેક સ્થાનોનાં એમાં કલ્પો છે. ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક-બંને દૃષ્ટિએ આ અંથ ધણો ઉપયોગી છે. અંથની રચના કકડે કકડે થઈ છે અને આખો અંથ લગભગ આળીસેક વર્ષમાં પૂરો થયો લાગે છે. એમાં આપેલાં ધણાં ખરાં સ્થાનોની અંથકારે જાતે યાત્રા કરી હતી, એથી જે સ્થાનોની જ્યારે યાત્રા કરવામાં આવી તે વખતે તે સ્થાન વિષેનો એક કલ્પ લખી કાઢવામાં આવ્યો. એથી એમાંનો કોઈ કલ્પ સંસ્કૃતમાં છે તો કોઈ કલ્પ પ્રાકૃતમાં છે; અને કોઈ વળી પદ્યમાં છે તો કોઈ ગદ્યમાં. અંથકાર આચાર્ય પોતાના જમાનાના બહુ શ્રુત વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા. ભારતની સંસ્કૃતિના મહાન સંકટકાળ વખતે તેઓ વિચ્છિન્ન હતા. તેમના જ સમયમાં ભારતવર્ષના હિંદુ રાજ્યોનું સામૂહિક પતન થયું અને ઇસ્લામી સત્તાનું સ્થાયી શાસન જમ્યું. ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની વિભૂતિના નાટકનો છેલ્લો પડદો એમની નજર આગળ જ પડ્યો. અક્ષાઉદ્દીનના સૈન્યે ગૂજરાતની રાજ્ય સત્તાનો ઉચ્છેદ કરી ગૂર્જર પ્રજાનાં સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને સૌખ્યની સ્મૃદ્ધિનો, જે કાળે અને જે રીતે સંહાર કર્યો, તેને નજરે જોનાર એક સાક્ષી તરીકે, એ આપણને કેટલીક વિગતો, એમના એ તીર્થકલ્પઅંથદ્વારા પૂરી પાડે છે. અક્ષા-ઉદ્દીનની ગાદીએ આવનાર મહમદશાહ બાદશાહનો તો એમને પ્રત્યક્ષ પરિચય પણ ધણો સારો હતો અને તેથી એમણે પોતાની કેટલીક ચમત્કારિક લાગવગ વાપરી એ બાદશાહ પાસેથી, નાશ થતાં કેટલાંક દેવસ્થાનોનું રક્ષણ કરાવવા જેટલા એ

શક્તિવાન પશુ થયા હતા. એમણે પોતાના એ મંથમાં જ્યાં ત્યાં એવી ફેટલીયે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું ઉપયોગી સૂચન કર્યું છે મહમૂદ ગજનવીની ગૂજરાત ઉપરની સ્વારીનો ઉલ્લેખ, ગૂજરાતના સમગ્ર સાહિત્યમાં, એક માત્ર એમના જ લખાણમાંથી મળી આવે છે. મ્લેચ્છોના હાથે વસન્તીનો નાશ થયાની, વિક્રમ સંવત્ ૮૪૫ ની જે મિતિ એમણે આપી છે, તે ખીજ બધા કરતાં વધારે વિશ્વસનીય ગણી શકાય છે.

પેથડરાસ (સં. ૧૩૬૦ની આસપાસ)

પોરવાડ જાતિના જૈન વૈશ્ય વર્ધમાનના પુત્ર ચાંડસિંહના કુલમાં સિંહ જેવા પેથડ આદિ છ ભાઇઓ અવતર્યા. પેથડ બધા ભાઇઓમાં વિશેષ પ્રતાપી હતો. એના મનમાં પોતાની લક્ષ્મીનો લ્હાવો લેવાની ઇચ્છા થઇ તેથી એણે શત્રુજય-ગિરનાર વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી આવવાનો પોતાનો વિચાર બધા ભાઇઓને કહી જણાવ્યો. ભાઇઓ બધા સમ્મત થયા અને સંઘની મોટી તૈયારી કરી. પાટણમાં તે વખતે કચુદેવ રાજ્ય કરતો હતો તેની પાસે જઈ યાત્રા કરવા માટે જવાનો દેશપટ્ટો મેળવ્યો. શીયાળો ઉતરે ફાગુન સુદી પાંચમના દિવસે સંઘે પ્રયાણ કર્યું. પહેલો મુકામ પીલુઆણા ગામે કર્યો. રસ્તામાં કોઇ ચોરચરટાઓનો ત્રાસ ન થાય તે માટે કચુરાયે, ગિલ્ડણના વંશમાં જન્મેલો દેદ નામનો સુભટ તેની સાથે મોકલ્યો. રસ્તામાં ડાભત્રનગર, મયગલપુર, નાગત્રપુર, પેથાવાડા, જંણુ, ભડકૂ, રાણપુર, લોલીઆણા અને પીંપલાઈ વગેરે ગામોમાં પડાવ નાખતો સંઘ પાલીતાણે પહોંચ્યો. રસ્તામાં, પેથાવાડાના જાગીરદાર મંડલુદેવે, જંણુના ઝાલાએ, અને ગોહીત્રખંડના રાણા વગેરેએ સંઘનો સત્કાર કર્યો. પાલીતાણે યાત્રા કરી, અમરેલી વગેરે થઈ, સંઘ ગિરનાર ગયો. ત્યાંથી સોમનાથ અને પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભુની યાત્રા કરી આનંદખેમે પાછો સ્વસ્થાનકે આવ્યો. એ સંઘમાં જનાર નારી જનોના રમવા માટે અને ખીજ લોકોના ગાવા માટે મંડલિક નામના કવિએ પેથડરાસ નામનો એક નાનો સરખો ગૂજરાતી કવિનાબદ્ધ રાસ રચ્યો છે. આ રાસ આમ ઇતિહાસ અને ભૂગોલની દૃષ્ટિ ઉપરાંત, પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ ખુબ ઉપયોગી છે. એમાં વચ્ચે બેચાર કડીઓ એવી છે જેમાં આપણને તે કાલની મરાઠીશાહી ગૂજરાતીની ઝલક મળે છે. દીડલા, લાગલ્લા, મંડિયલે, કાંયલે, કવિયલે, તમ્હચિ વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કવિએ કવિતામાં કાંઈક ઝમક લાવવા

માટે ખાસ વાપરેલા હોય તેમ લાગે છે. ગૂજરાતનો અને મહારાષ્ટ્રનો સંબંધ તે વખતે કેટલો નિકટનો હતો તે તરફ કાંઈક વિચાર કરવાની સામગ્રી આપણને આ રાસ ઉપસ્થિત કરે છે.

અંબદેવ ઉપાધ્યાયકૃત સમરાસ

સંવત્ ૧૩૬૯ માં, પાટણના સુખા અશ્વકપાનના સૈન્યે જૈનોના પવિત્રતમ તીર્થ શત્રુંજય ઉપર આક્રમણ કર્યું અને એ તીર્થનાયક આદિનાથની ભવ્ય મૂર્તિને તોડીફાડી, મંત્રી બાહડે બંધાવેલા મંદિરને બ્રષ્ટ કર્યું. એના સમાચાર અણહિલપુર પહોંચતાં ત્યાંના જૈન સંઘને પારાવાર ક્રોધ થયો. સમરાસાહ એસવાસ તે વખતે પાટણમાં ઘણો ધનવાન અને લાગવગવાળો પુરુષ હતો. મુસલમાન સુખા અશ્વકપાન સાથે પશુ તેનો સારો પરિચય હતો. તેણે પાટણના જૈન સંઘવતી અશ્વકપાનને જાણ્યું એ બંધી બાબત જણાવી, અને જે થયું તે થયું પણ બીજાં કાંઈ દેવસ્થાનોને હવે વધારે બ્રષ્ટ ન કરવામાં આવે, તે માટે તરત તેની પાસેથી ફરમાન કઢાવ્યાં; તથા શત્રુંજયના મંદિર અને મૂર્તિને જે ખડિત કરી નાંખ્યાં છે તેનો ફરી ઉદ્ધાર કરવા માટેની પરવાનગી મેળવી. લાખો રૂપિયા ખર્ચે એ વર્ષેની અંદર એ તીર્થનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો અને સં. ૧૩૭૨ની સાલમાં પાટણથી એક મોટો સંઘ લઈ તે શત્રુંજય ઉપર ગયો અને ત્યાં મંદિર અને મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી. એ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને, એ સંઘમાં સાથે જતાર અંબદેવસૂરિએ, ગૂજરાતી ભાષામાં સમરાસાસ નામની રસભરી રચના કરી એ રચનામાં સંક્ષેપમાં ઉપર આવેલી બંધી વિગત વર્ણવી છે. ભાષા અને ઇતિહાસ બંને દૃષ્ટિએ આ કૃતિ ઉપયોગી છે.

કક્કસૂરિકૃત શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ

ઉપર વર્ણવેલા પ્રસંગનો વર્ણન કરતો બીજો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ છે જેનું નામ શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ છે. એ ગ્રંથ સં. ૧૩૯૨માં પૂરો થયો હતો. એના કર્તા સમરાસાહના ધર્માચાર્યની ગાદીએ આવનાર આચાર્ય કક્કસૂરિ છે. ગ્રંથકાર, એ તીર્થોદ્ધારના આખાએ પ્રસંગમાં એક પ્રમુખ ભાગ ભજવનાર હતા તેથી ગ્રંથગત વર્ણનને વિશ્વપ્રતીયનાની છાંપ લાગેલી છે. આ ગ્રંથમાં એ બંધી હકીકત ખૂબ વિસ્તાર સાથે આપેલી છે અને પ્રારંભમાં સમરાસાહના પૂર્વજોનો પણ વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યો છે. મૂળમાં એ લોકો મારવાડમાંથી પાલણપુર આવીને વસ્યા અને પછી ત્યાંથી

પાટણ આવીને સ્થિર થયા. સમરાસાહ ૪ બાઇઓ હતા. તેઓ બધા બહુ બાકોશ અને શક્તિશાળી હતા. એક બાઈ ખંભાતમાં અને બીજો બાઈ છેક મદરાસ પ્રાંતના ઉરંગલ શહેરમાં મોટો કારભાર ચલાવતો હતો. એ દરેક બાઇને તે તે સ્થાનમાં રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી ઘણું સન્માન મળતું હતું. પાછળથી સમરાસાહ આખા નિલગંદેશનો મોટો રાજ્યાધિકારી-ગવર્નર-તરીકે પણ નીભાણો હતો અને તેણે પોતાની લાગવગથી મુસલમાનોના અત્યાચારમાંથી હજારો-લાખો લોકોનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. પ્રાચીન ગૂજરાતનો એ અંતિમ મહાજન હતો. સ્વાધીન ગૂર્જર ભૂમિમાં જન્મ લેનાર એ છેલ્લો ગૂજરાતી મહત્તમ હતો. એના જમાનાના ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી છે. મેં કલ્પેલી ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની મર્યાદા એ ગ્રંથના સમય અને વિષય સાથે સમાપ્ત થાય છે.

મેરુતુંગાચાર્યકૃત સ્થવિરાવલી

પ્રગ્લંભચિંતામણીના કર્તાથી મિત્ર એક ખીજા મેરુતુંગાચાર્ય એ સમયમાં થયા છે જેમણે સ્થવિરાવલી અથવા વિચારશ્રેણી નામની એક જૈન કાલક્રમ સૂચક નાની સરખી કૃતિ કરી છે. એ કૃતિ મુખ્યપણે તો જૈન સૂરિઓની પદ પરંપરાનો કાળક્રમ ખતાવવા અર્થે બનાવવામાં આવી છે પણ એના અંતભાગમાં ગૂજરાતના રાજાઓની-અણહિલપુરના ચાવડા, ચૌહાણો અને વાઘેલાઓની યાદી આપી છે, અને તેમની રાજ્યગાદીની સાલો પણ આપી છે, જે આપણા ઇતિહાસસાધનમાં ખાસ કામની છે. કેટલાક લેખકો, આના કર્તાને અને પ્રગ્લંભચિંતામણીના કર્તાને એક જ વ્યક્તિ માની, તે રીતે જ એમના પરસ્પર વિરોધી જણાના લખાણોનો ગોટાળો કરતા આવ્યા છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિ. આ બંને ગ્રંથકારો જુદા છે. છેલ્લી કૃતિના કર્તા વિ. સં. ૧૪૦૦ ની આસપાસ થયા છે.

સ્થંભનકપાર્શ્વનાથચરિત્ર

મેરુતુંગની જ એક રચના, જેનું નામ સ્થંભનકપાર્શ્વનાથચરિત્ર છે, પાટણના લંડારમાં મારા જોવામાં આવેલી. ખંભાતમાં સ્થંભનકપાર્શ્વનાથનું જૈનોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થભૂત સ્થાન છે. મૂળ એ સ્થાન સેદી નદીના કાંઠે આવેલા થંભણા ગામમાં હતું, પણ પાછળથી એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા ખંભાતમાં કરવામાં આવેલી. એ સ્થાનસ્થિત પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો

છે. જૈનોની પરંપરા પ્રમાણે આંધ્રવંશીય રાજ સાતવાહનના સમયમાં એ મૂર્તિનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું. પણ વચ્ચે એ મૂર્તિ હુમ થઇ ગઇ હતી જેનું પુનઃ પ્રક્ટીકરણ કર્ણદેવ ચાલુક્યના વારામાં અમયદેવસૂરિએ કર્યું. સંવત્ ૧૩૬૦ ની આસપાસ એ મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવવામાં આવી. એ વિષેની કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. પાટણના ભંડારની એ પ્રતિ અપૂર્ણ છે તેથી ગ્રંથકર્તા ક્યા મેરુતુંગસૂરિ છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ વસ્તુ ઉપયોગી ગણાય.

પ્રકીર્ણ પ્રબંધાવલિ

મને એક પ્રબંધાવલિની હસ્તલિખિત પુરાતન પ્રતિ મળી છે જેના કર્તાનો કશો નિર્દેશ નથી મળતો. એ પ્રતિ સંવત્ ૧૪૦૦ ની આસપાસની લખેલી છે તેથી છેવટનો એનો સમય ચૌદમા સૈકાનો અંતિમ ભાગ ગણી શકાય. એ પ્રતિ એક પ્રકારની પ્રતીક નોંધપોથી જેવી છે અને એમાં કેાઇ ૧૪૦ જેટલી બાબતો નોંધેલી છે. એ નોંધોમાં કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો પણ છે જે સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, બીમદેવ, વીરધવલ, વીસલદેવ આદિ રાજાઓના સમય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમેરી શકાય એવી કેટલીયે બાબતો આમાં તદ્દન નવી મળે છે જે બીજે ક્યાંએ જોવામાં નથી આવતી.

કુમારપાલ ચરિત્ર

જેમ વસ્તુપાલના ચરિત્રો વિષે વિવિધ ગ્રંથો મળી આવે છે તેમ કુમારપાલ રાજાનાં ચરિત્રો પણ વિવિધ પ્રકારનાં મળી આવે છે. કુમારપાલના સમકાલીન ગ્રંથકારોના ગ્રંથો વિષે તો આપણે એ પહેલાં જાણી લીધું છે પાછળથી લખાએલાં સ્વતંત્ર ચરિત્રોમાં, અત્યારે હું જે ચરિત્રનો પરિચય અહિં આપું છું તે સૌમાં જૂનું ગણાય. એ ચરિત્ર ટુંકું અને સુદાની હકીકતો આપનારું છે. એના કુલ ૨૨૨ શ્લોક છે. કર્તાનું નામ નથી તેમજ આદિ અંતમાં તેવી બીજી પણ કશી માહિતી આપી નથી. પાટણના ભંડારમાંથી આ ચરિત્રની જે પ્રતિ મળી છે તે સં. ૧૩૮૫ની આસપાસ લખાએલી છે. એટલે એ પહેલાં આ ચરિત્રની રચના થઇ એમ તો ચોક્કસ માની શકાય. આ ચરિત્રમાં કુમારપાલનું જીવન મંક્ષિત રીતે

પણ ખંડી મુદ્દાની બાજતો સાથે વર્ણવેલું છે. કેટલીક એવી પણ બાજતો આમાં નજરે પડે છે કે જે બીજા ચરિત્રોમાં નથી દેખાતી. દાખલા તરીકે આ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, કુમારપાલ જ્યારે પ્રવાસી દશામાં ફરતો ફરતો કાન્યકુબ્જમાં ગયો ત્યારે ત્યાં લાખો આંખાનાં ઝાડો અને બગીચાઓ જોઈ તે ખૂબ વિસ્મિત થયો અને તેથી તેણે લોકોને પૂછ્યું કે આ પ્રદેશમાં આટલા બધા આશ્રિતો કેમ છે. તેના જવાબમાં તેને જણાવ્યું કે એ પ્રદેશમાં આંખાના ઝાડ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો રાજકર નથી અને તેથી લોકો આ ઝાડો ઉછેરે છે. કુમારપાલને આ વાત ધણી ગમી અને તેથી તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જ્યારે પોતાને ગૂજરાતની રાજ્યગાદી મળે ત્યારે, આ દેશની માફક ગૂજરાતમાં પણ આંખાનાં ઝાડ ઉપરનો કર માફ કરવો. અને એ સંકલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય મળ્યા પછી તેણે તે કર માફ કર્યો. જ્યાં સુધી મને યાદ છે આ હકીકત બીજાં ચરિત્રોમાં નથી દેખાતી. બીજા એક નોંધ એ ચરિત્રમાં એ મળી આવે છે કે—એ જ પ્રવાસી દશામાં કુમારપાલ ભટકતો ભટકતો જ્યારે મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્તોડના કિલ્લા ઉપર ગયો ત્યારે તેને ત્યાંના ઇતિહાસ સંભળાવનારે, એ કિલ્લાની પાસે આવેલી મધ્યમાપુરીનું કેટલુંક વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. આ મધ્યમાપુરી તે ભાખ્યકાર પતંજલિએ જણાવેલી માધ્યમિકા છે. એના ખંડેરો આજે પણ ત્યાં છે અને લોકો તેને નગરીના નામે ઓળખે છે. આર્કિઓલોજીકલ ખાતાની શોધખોળ દ્વારા ત્યાં આગળથી કેટલાક જૂના સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા અને તે ઉપરથી એ સ્થાનના નામકામનો પતો મેળવવામાં આવ્યો હતો. એ સિવાય સાહિત્યમાં, આ સ્થાનનો પરિચય આપે એવો એકેય ઉલ્લેખ, હું ધાઈ છું ત્યાં સુધી, હજી સુધી મળી આવ્યો નથી. આમ આ ચરિત્રમાં કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક બાબતો જણવા જેવી છે. પાછળના ચરિત્રકર્તાઓએ આ ચરિત્રનો કેટલોક ઉપયોગ કરેલો છે. જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધમાં આમાંના અનેક શ્લોકો ઉતારેલા મળી આવે છે.

૧૫મા સૈકામાં લખાયેલું સાહિત્ય

રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબંધકોષ

સંવત ૧૪૦૫માં દિલ્લીમાં રહીને રાજશેખર સૂરિએ પ્રબંધકોષ—જેનું બીજું નામ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ પણ છે—ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથ પ્રબંધચિન્તા-

મણિની પૂર્તિરૂપે રચાએલો ગણી શકાય. જો કે એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તેના જેટલું નથી. એમાં કુલ ૨૪ પ્રાંધો છે. તેમાંથી કેટલાક માત્ર જૈન સાંપ્રદાયિક, કેટલાક પૌરાણિક અને કેટલાક ઐતિહાસિક છે. ઐતિહાસિક પ્રાંધોમાં હેમચંદ્રસૂરિ, હર્ષ કવિ, હરિહર કવિ, અમરચંદ્રસૂરિ, આલક અને વસ્તુપાલના પ્રાંધો ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણાય. તે ઉપરાંત, અપ્પભટ્ટીસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ, મલ્લવાદીસૂરિ, પાદલિખસૂરિ, જીવદેવસૂરિ વગેરે જૈન આચાર્યોના જે પ્રાંધો છે તે પણ કેટલેક અંશે આપણા વિષયની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણી શકાય જો કે પ્રભાવક ચરિત્ર વગેરેમાં આમાંના કેટલાક પ્રાંધો આવેલા હોવાથી આ અંથમાં તે વિષે નવીનતા જેવું વિશેષ કંથું મળતું નથી.

કુમારપાલનાં ચરિત્રો

રાજશેખરસૂરિના પ્રાંધકોષ પછી રચાએલા અંથોમાં કુમારપાલનાં ૩-૪ ચરિત્રો મુખ્ય ગણાવી શકાય. સં. ૧૪૨૨માં સોમતિલ્લકસૂરિએ અને એ સમયની આસપાસ જયસિંહસૂરિએ જુદાં જુદાં કુમારપાલ ચરિત્રોની, સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ રચના કરી. સં. ૧૪૩૭માં ધનરત્ને ગદ્યપદ્યમિશ્રિત ચરિત્ર લખ્યું અને છેવટે સં. ૧૪૯૨માં જિનમંડનોપાધ્યાયે વિસ્તૃત કુમારપાલ પ્રાંધ બનાવ્યો. આ ત્રણે-યારે અંથોમાં ઘણી ખરી તો એક જોવી જ વિગતો છે; પણ એકંદરે આખો સળંગ ઇતિહાસ આલેખવા માટે એ બધાને સ્વતંત્ર ઉપયોગ છે જ. કોઈ ચરિત્રમાં કોઈ વાત વધારે છે તો કોઈમાં કોઈ ઓછી છે. કોઈમાં વળી કાંઈક ફેરફાર પણ મળી આવે છે. કુમારપાલના સમયની ગૂજરાતની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનો ઊહાપોહ કરવા માટે આ અંથો વિવિધ પ્રકારની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્ર

કુમારપાલ ચરિત્રની માફક આ સૈકાની આખરે વસ્તુપાલનું એક વિસ્તૃત ચરિત્ર રચાયું. એના કર્તા જિનહર્ષસૂરિ છે. આ ચરિત્રમાં વસ્તુપાલ વિષેની લગભગ સર્વ હકીકતો એકત્ર ગુંથવામાં આવી છે. ચરિત્રકારે પોતાની પહેલાંની ઘણી ખરી સામગ્રીનો ઉપયોગ એ ચરિત્ર લખવામાં કર્યો છે. કદ્દપના અને વર્ણનો કરતાં આ અંથમાં ઇતિહાસ વધારે છે. કલ્હણની રાજતરંગિણીનું જે જાતનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકવામાં આવે છે તે જાતનું મૂલ્ય આ અંથનું પણ આંકી શકાય. આ જાતના ખીમ બધા અંથો કરતાં

આમાં અતિશયોક્તિ ઓછી નજરે પડે છે. પણ અંથકારે એક મહત્વની વાતને જે રીતે ઓળવી નાંખી છે તે એમના કથનને જરા સત્યથી વેગળું મૂકે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલનાં માતા કુમારદેવી આશરાજ સાથે પુનર્લગ્નના સંબંધથી જોડાયાં હતાં એ વાત મેરુતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિમાં સ્પષ્ટ લખી છે અને તેનું સૂચન બીજા પણ તેવા પુરાતન પ્રબંધોમાં તથા તે પછીના ગૂજરાતી રાસાઓમાં સ્પષ્ટપણે કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જિનહર્ષ પોતાના અંથમાં તે વિષેનો જરા પણ આભાસ થવા દેતા નથી. જો કે તેમની બાલ્યમાં આ વાત અવશ્ય હોવી જ જોઈએ. પુનર્લગ્ન વિષે તે વખતે સમાજની કલ્પના હલકી હોવાથી પોતાના આવા લોકોત્તર ચરિત્રનાયકાને તેવા કહેવાતા સામાજિક કલંકથી અસ્પૃશ્ય રાખવા માટે જ અંથકારે આ વાતને ઇરાદા-પૂર્વક ટાળી દીધી હોય એમ માનવાને કારણ છે.

બીજી રીતે એ જમાનાના ઇતિહાસ માટે આ અંથ બહુ મૂલ્યવાન છે એમાં શક નથી.

પ્રબંધસંગ્રહ

પાટણના ભંડારમાંથી મને એક પ્રબંધસંગ્રહની પ્રતિ મળી છે જેમાં પ્રબંધકાષની જેમ અનેક પ્રબંધોનો સંગ્રહ છે. કમનસીબે આ પ્રતિ ખડિત છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક પાનાંઓ જાય છે, તેમજ અંતનો ભાગ પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી આનો કર્તા કોણ છે અને એમાં કુલ કેટલા પ્રબંધો છે તે વિષે કશું જાણી શકાયું નથી. મળેલી પ્રતિનું છેલ્લું પાન ૭૬ મું છે અને તેમાં જે પ્રબંધ પૂરો થાય છે તેનો અંક ૧૬ નો છે, એથી સમજાય છે કે અંથ ખાસો મોટો છે અને એમાં પ્રબંધોની સંખ્યા સારી સરખી હોવી જોઈએ. કદાચ, ઉપદેશતરંગિણી નામના અંથમાં અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સાથે એક દ્વિસપ્તતિ પ્રબંધનો પણ જે ઉલ્લેખ આવે છે તે ૭૨ પ્રબંધવાળો આ અંથ હોય. જો કે આ અંથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધ-કાષમાંના ઘણા પ્રબંધોની પુનરાવૃત્તિ જોવામાં આવે છે પણ તેમાં કેટલાક નવા પ્રબંધો પણ છે; અને જે પ્રબંધો એના એ છે તેમાં પણ કેટલાક ફેરફારો અને સુધારા-વધારાઓ નજરે પડે છે. મળેલી પ્રતિ ૧૫મા સૈકામાં લખાએલી હોવી જોઈએ. તેથી એનો સમય મોડામાં મોડો ૧૫મો સૈકા મૂકાય. એમાંના ભોજગાંગેય પ્રબંધ, ધારાશ્વસ પ્રબંધ, મદનવર્મ જયસિંહદેવ-

પ્રીતિ પ્રબંધ, પૃથ્વીરાજ પ્રબંધ, નાહડરાય પ્રબંધ, નાહલા લાખણ પ્રબંધ વગેરે પ્રકરણો ખાસ ઉપયોગી ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

લાવણ્યસમયનો વિમલપ્રબંધ

ગૂજરાતની સ્થાપત્યકળાનું અદ્ભુત નિદર્શન કરાવતું આશુપર્વતપરનું આદિનાથનું જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિર, ચાલુક્ય ભીમદેવ પહેલાના પ્રધાન સેનાપતિ વિમલસાહ પોરવાડે ગ્રંથાબ્ધું હતું. વિમલસાહ ગૂજરાતનો એક મહાન ભડવીર અને રણકુશળ દંડનાયક હતો. એના પૂર્વજો પ્રાચીન ગૂજરાતના સર્વપ્રધાન નાગરિકો અને અણહિલપુરના નગરશેડો હતા. અણહિલપુરમાં સર્વ પ્રથમ, પ્રધાન વ્યાપારી અને મહાજનોના પ્રમુખ નેતા તરીકે, વનરાજ ચાવડાએ એના પૂર્વજ નેહ મંત્રીને સ્થાપ્યો હતો. ઠેક વનરાજથી લઈ કુમારપાલ સુધીના સમય લગી એના વંશે એવીને એવી પ્રતિષ્ઠા જળવી રાખી હતી. એ વિમલ મંત્રીના ચરિત્રને લગતો વિમલપ્રબંધ નામનો ગૂજરાતી ભાષામાં સંવત્ ૧૫૬૮ માં પં. લાવણ્યસમયે સરસ રાસ રચ્યો છે. પ્રબંધનાયકના સમય પછી લગભગ પાંચસો વર્ષે રચાતા ગ્રંથમાં, ઐતિહાસિક હકીકત ઉપર કલ્પનાનાં ઘટ આવરણો ચઢે એ સ્વાભાવિક જ છે, તેથી એ ગ્રંથમાં આપણને તે કાલની બહુ પ્રમાણિક વિગતો નથી મળતી. પણ એમાં, તે પ્રાચીન ગૂજરાતની સામાજિક સંસ્કૃતિનો જે કેટલોક સુંદર ચિતાર આપેલો છે તે ઘણો ઉપયોગી છે. ગૂજરાતમાં વસ્તી ઉચ્ચ જતો વગેરેનાં મૂળ સ્થાન શ્રીમાલ ઊર્ફે લિલ્લમાલને લગતી જે દંતકથા વગેરેનું વર્ણન એમાં આપ્યું છે તે પ્રાચીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર દોરવામાં મહત્ત્વની સામગ્રીનું કામ આપે એવું છે.

ઇન્દ્રહંસ પંડિત રચિત વિમલચરિત્ર

એ જ વિમલસાહના પ્રબંધને લગતો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ ઇન્દ્રહંસ નામના પંડિતે સંવત્ ૧૫૭૮માં બનાવ્યો. એ ગ્રંથ જે કે મુખ્યપણે તો ઉક્ત લાવણ્યસમયના ગૂજરાતી પ્રબંધના આધારે જ રચવામાં આવ્યો છે, પણ તે સાથે ગ્રંથકારે બીજી પણ કેટલીક સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગે છે. જ્ઞાતિઓ વગેરેની બાબતમાં આ ગ્રંથમાં કાંઈક વધારે વર્ણન આપ્યું છે. વિમલસાહને લગતાં પુરાણાં સ્તુતિ કાવ્યો, જે નષ્ટ

અમ્ર ગએલી પ્રશસ્તિઓમાંનાં હોવાં જોઇએ, એ ગ્રંથમાં અવતારેલાં દષ્ટિએ પડે છે.

વસ્તુપાલ રાસાઓ

એ સૈકામાં સંસ્કૃત ચરિત્રોની જેમ, ગૂજરાતી ભાષામાં પણ, વસ્તુપાલ ઉપર ટુંકી ટુંકી રાસાત્મક કૃતિઓ રચાણી છે જેમાંની ૧ રક્ષમીસાગરસુરિની અને ૨ જી પાર્શ્વચંદ્રસુરિની પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. આ બંને કૃતિઓ ટુંકી છે અને તેથી તેમાં વિશેષ હકીકત મળવાનો અવકાશ જ નથી. પણ જેમ મેં ઉપર જણાવ્યું, એ રાસાઓની એટલે અંશે વિશેષતા છે કે એમાં વસ્તુપાલની માતા કુમારદેવી અને પિતા આશ્વરાજ બંને પુનર્લંઘના સંબંધથી જોડાયા હતા એ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે, કે જે વાત પ્રત્યંધચિન્તામણિ અને બીજા એક એવા પુરાતન પ્રત્યંધ સિવાયના અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જણાવવામાં નથી આવી. વસ્તુપાલના ચરિત્રમાં આ એક ધણો મહત્વનો મુદ્દો છે.

કૃષ્ણકવિકૃત રત્નમાળ

કૃષ્ણ કવિ નામના જૈનેતર લેખકે રત્નમાળ નામનો વિસ્તૃત ગ્રંથ, હિંદી કવિતામાં, ગૂજરાતના ઇતિહાસ ઉપર લખવા ધારેલો, જેના કુલ ૮ રત્ન અત્યારે મળે છે. ગ્રંથકારનો મૂળ સંકલ્પ, એ રત્નમાળના ૧૦૮ રત્નો બનાવવાનો હોય તેમ લાગે છે પણ તે સંકલ્પ પૂરો નહિ કરી શક્યો હોય. ગ્રંથની ભાષા જેતાં તે ૧૭મા-૧૮મા સૈકામાં રચાયેલો લાગે છે. એ ઉપલબ્ધ ભાગમાં ચાવડાવંશની હકીકત આવે છે. વનરાજના પિતા જયશિખરી ચાવડાએ કરેલા યુદ્ધનું ભાટશાહી વર્ણન છે જે કાં તો કોઈ ભાટ-ચારણની કરેલી સૃષ્ટિ હોય કે કાં તો કૃષ્ણજી કવિએ પોતે જ તે સર્જ કાઢેલું હોય. છતાં એક કિંવદંતી તરીકે તેનું સંસ્કૃતિના સાહિત્યમાં સ્થાન છે જ, એમાં ચાવડા રાજાઓની સાલવારી જે આપી છે તે પ્રત્યંધચિન્તામણિમાં આપેલી એક જાની સાલવારી સાથે મળતી આવે છે. મને લાગે છે કે મારવાડ વગેરે રાજ્યોની મુંડતા નૈણુસી આદિની રચેલી જેવી ખ્યાનો છે તેવી ખ્યાતો, એ જમાનામાં ગૂજરાતના રાજાઓની પણ હોવી જોઈએ. પરંતુ મુસલમાની રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ગૂજરાતમાં તેવાં કોઈ સ્વનંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાણું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં વિકસ્યું તો નહિ જ

પણુ જે જૂનું હશે તે પણ કમનશીએ નાશ પામ્યું હોવું જોઈએ. અત્તેન કૃતિ તરીકે આ રચના વિશેષ ઊહાપોહ અને હાલની ખીજ બાજુ જેવા તરીકે ઠીક ઠીક કામની છે.

રંગવિજયકૃત ગૂર્જર ભૂપાવલી

છેક વિ. સં. ૧૮૬૫માં, રંગવિજય નામના એક યતિએ, ભરુચમાં, ભગવંતરાય ખત્રીના કહેવાથી, ગૂર્જરદેશભૂપાવલી નામે ૯૫ શ્લોકનો સંસ્કૃત પ્રબંધ રચ્યો, જેમાં મેરુતુંગની વિચારશ્રેણીની જેમ ડેઠ મહાવીરના નિર્વાણથી લઈ, પોતાના સમય પર્યંતના-એટલે કે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોની સત્તા સદાના માટે નષ્ટ થઈને અંગ્રેજોની સત્તા સ્થિર થઈ ત્યાર સુધીના-રાજાઓનો રાજ્યકાળ નોંધ્યો છે. અણહિલપુરના પહેલાંના રાજાઓની યાદી તો, તેના જેવી ખીજ યાદીઓની માફક, ઇતિહાસના આધાર વગરની જ ગણાય; પણ અણહિલપુરના ચાવડા, ચૌહાણ, અને વાઘેલા વંશની જે સાલવારી છે તે આપણને ઉપયોગી થાય એવી છે. એમાં ગૂજરાતના અંતિમ હિંદુ રાજા કર્ણવધેજાનું રાજ્ય વિ. સં. ૧૩૬૮ સુધી ચાલ્યું એમ લખ્યું છે જે ગેઝેટિઅર વગેરેમાં ઠરાવેલી સાલ કરતાં ૭ વર્ષ મોડું છે. તેમજ એ ભૂપાવલીમાં, ચાવડાઓની પહેલાં, ગૂજરાતમાં, આમ અને ભોજ આદિ ૭ રાજાઓનું ૨૪૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય રહ્યું હતું એવો ઉદ્દેશ્ય મળે છે જે ગૂર્જર પ્રતિહાર વંશનું સૂચન કરે છે. આ ઉદ્દેશ્ય ખીજ કોઈ તેવા જૂના અંશમાં જોવામાં નથી આવતો. તેથી પ્રબંધકાર સામે તેવી કોઈ જૂની પરંપરા છે જે ગૂજરાત ઉપર એક કાળે પ્રતિહાર વંશનું પ્રભુત્વ હતું તેનો આભાસ આપનારી હોય. અદ્યત સમયાદિ વગેરે ઉપર વધારે ભાર આપવા જેવું કશું નથી જ.

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

ઉપર જે અંશોનો પરિચય આપ્યો છે, તે બધા ધણા ભાગે ચરિત્રાત્મક કે ઐતિહાસિક પ્રબંધાત્મક છે. એ સિવાય ખીજ પણ એવા કેટલાક અંશો છે જેમાં આ વિષયને લગતી કેટલીક નોંધો મળી આવે છે.

રત્નમંદિર કૃત ઉપદેશતરંગિણી નામનો એક અંશ છે જેની રચના ૧૬મા સૈકાના પ્રારંભમાં થએલી છે. એ અંશમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી ઘણી ઘણી નોંધો મળી આવે છે.

એ જ સમયનો, ઉપદેશસભિતિ નામનો એક ગ્રંથ છે જેમાં બીમદેવ ૧લાના સાંધિવિગ્રહિક ડામર નાગરની કથા તથા તેવી ખીજ કેટલીક ઐતિહાસિક કથાઓ આપેલી છે.

આચારોપદેશ અને શ્રાદ્ધવિધિ નામના ગ્રંથોમાં પણ કુમારપાલ, વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેના સંબંધની કાંઈક કાંઈક ટુંકી નોંધો આપેલી છે.

સત્તરમા સૈકામાં થએલા ધર્મસાગરોપાખ્યાયના પ્રવચનપરીક્ષા નામના ગ્રંથમાં અણુહિલપુરના ચાલુક્યોની સાલવારી આપેલી છે; તેમ જ તેમની અનાવેલી તપાગચ્છ પદ્માવલીમાં પણ કેટલીક જૈન વ્યક્તિઓની નોંધો આવેલી છે.

ધર્મારણ્ય નામના મોઢ જાતિના પુરાણગ્રંથમાં ચાવડાઓની વંશાવલી આપેલી છે અને મોઢેરાને લગતી કેટલીક હકીકત છે. આ ગ્રંથ ૧૬મા સૈકામાં રચાયો હશે.

સ્કંદપુરાણમાં ગૂજરાતના કેટલાંક તીર્થસ્થાનોનું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે જે ભૌગોલિક હકીકતો માટે ઉપયોગી ગણાય. જૈનપ્રતિપક્ષી તરીકે કુમારપાલને લગતી જે કેટલીક હકીકત એમાં આપેલી છે તે આપણા સમાજની સાંપ્રત્યયિકતાનું ચિત્ર દોરવામાં સાધનભૂત થાય તેવી વસ્તુ છે.

સિદ્ધરાજના સમયમાં લખાએલા ગણુરત્નમહોદધિ નામના વર્ધમાન-સૂરિએ રચેલા વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથમાં સિદ્ધરાજની સ્તુતિ દર્શાવનારાં કેટલાંક પદો ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

મલયગિરિ સૂરિએ રચેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કુમારપાલે અણોરાજ ઉપર મેળવેલી જીતની નોંધ છે.

નેમિકુમારસુત વાગ્બટકવિ રચિત કાવ્યાનુશાસનમાં અને સોમસુત કવિ બાહડના વાગ્બટાલંકારમાં, અને હેમચંદ્રાચાર્યના છંદોનુશાસનમાં પણ સિદ્ધરાજ વગેરેની પ્રશંસાનાં પદો નજરે પડે છે.

આ ઉપરાંત જૈન ભંડારોમાં કેટલાંક પરચુરણ પુસ્તકો મળી આવે છે જે ૧૪મા, ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકામાં લખેલાં છે. એ પુસ્તકોમાં પ્રકીર્ણ કથા દષ્ટાંતો વગેરેનાં સંગ્રહો હોય છે જે લખનારે પોતાના વાચન-પઠન માટે, ગમે તો કોઈ ગ્રંથમાં વાંચેલી કે પછી જાતે કોઈ ઠેકાણેથી સાંભળેલી વસ્તુને પોતાની ભાષામાં લખી લીધેલી હોય છે. એ સંગ્રહોમાં કેટલીક ઐતિહાસિક

વાતો પણુ હોય છે. મોરા જોવામાં આવા ૫-૧૦ સંગ્રહો આવેલા છે અને તેમાંની આવી વાતોને તારવવાનો મેં કેટલોક પ્રયાસ પણુ કર્યો છે.

આવા સંગ્રહોમાંથી મને એક એ નોંધ મળી કે-સિદ્ધરાજે જે રુદ્ર-મહાલય બંધાવ્યો તેની વ્યવસ્થાનો ભાર પ્રધાન આલિંગને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના ખર્ચે સિદ્ધપુરમાં એક ચતુર્મુખ પ્રાસાદ બંધાવ્યો જેનું નામ રાજવિહાર આપવામાં આવ્યું. રાજ્યે આથી પ્રસન્ન થઈને તેને સં. ૧૧૬૮માં કેટલાક ગ્રામોનો ગ્રાસ વગેરે કરી આપી તેનું સન્માન કર્યું વગેરે.

આવા જ એક સંગ્રહમાંથી એવી નોંધ મળી છે કે-સિદ્ધરાજે માત્રવા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઈ જાહેર રાખી પણુ ધારનો કીડો સર ન કરી શક્યો, ત્યારે હેવટે યશઃપટલ નામના રાજ્યના પદ્મસ્તીના ભોગે ધારનો ત્રિપોળીયો દરવાજો ભાંગવામાં આવ્યો. એ દરવાજાને જે લોઢાની મહાન અર્ગલા વળગાડેલી હતી તે ત્યાંથી ઉપાડી, વિજયની સ્મૃતિ તરીકેની એક વસ્તુરૂપે, સોમનાથના મંદિરની આગળ મુકવામાં આવી જે આજે પણુ-એટલે કે સંગ્રહકારના કથન વખતે-ત્યાં પડેલી દેખાય છે. (સંગ્રહકારના વખત સુધી ત્યાં પડેલી હશે તેથી તેણે લખ્યું કે એ અર્ગલા આજે પણુ ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.) મહમૂદ ગઝનવીના ઇતિહાસ લેખક મુસન્નમાનોએ લખ્યું છે કે-મહમૂદે સોમનાથના મુખ્ય દ્વારના બારણાંઓ ત્યાંથી ઉપાડી જઈ ગઝનીની જુમામસ્જીદ આગળ, સ્મૃતિચિન્હ તરીકે મુક્યાં હતાં. તેના જેવો જ આ પણુ બનાવ કહી શકાય. કેવળ મુસન્નમાનો જ એમ કરતા હતા એવું નથી. હિંદુ રાજ્યોમાં પણુ એ પદ્ધતિ ચાલુ હતી જેનો પુરાવો આ ઉદ્દેશ્ય પૂરો પાડે છે.

છેત્રપદ્ધતિ

રાજકીય, સામાજિક અને આવહારિક કામકાજને લગતાં લખાણોનું સોદાહરણ જ્ઞાન આપવા માટે-રાજકીય શાસનપત્રો, આજ્ઞાપત્રો, દાનપત્રો, ન્યાયપત્રો, તથા અન્ય દસ્તાવેજો-ખતપત્રો-કૌટુંબિક સમાચારપત્રો આદિ કેવી પદ્ધતિએ લખવાં, તે સમજાવનારા લેખસંગ્રહની અથવા લેખપદ્ધતિ નામના ગ્રંથની કેટલીક જૂની લખેલી પ્રતિઓ મળી આવે છે. આવા જુદા જુદા ત્રણ-ચાર સંગ્રહોના આધારે લેખપદ્ધતિ નામનું એક પુસ્તક ગાયકવાડ સીરીઝમાં સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન શ્રીચિમનજી ડાહ્યાભાઈ દલાલે પ્રકાશિત કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં જે સૌથી જૂનો અને વધારે મહત્વનો સંગ્રહ છે તે

સંવત ૧૨૮૮ની આસપાસમાં કોઈ પંડિતે કરેલો લાગે છે. એમાં લગભગ ૫૦૦ સેક લેખોના નમૂના આપેલા છે જેમાંથી તત્કાલીન રાજકીય અને સામાજિક વ્યવહારોને લગતી અનેક ઉપયોગી બાબતોનો બહુ જ સારો સંગ્રહ તારવી શકાય છે. એમાંના ઘણાખરા દસ્તાવેજો—સાચા દસ્તાવેજો છે. તેમાં આપેલી વિગતો સાચી અને ઐતિહાસિક છે. માત્ર જે મિતિઓ એ દસ્તાવેજોની અંતે આપવામાં આવેલી છે તે બધી યથાર્થ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. સંગ્રહ કરનારે, પ્રથમ અમુક મુખ્ય દસ્તાવેજો, જે વાસ્તવિક મિતિવાળા બેગા કર્યા હશે, અને જે તેના સંગ્રહકાળ દરમ્યાન જ લખાયા હશે, તે જ મિતિ પ્રમાણે બીજા પણ તેવા બધા દસ્તાવેજોની મિતિ તેણે મુકા દીધી છે. પણ લેખગત મજકુરમાં ફેરફાર કરવાનું ખાસ કંઈ કારણ ન હોવાથી, મિતિની માફક મજકુરમાં કલ્પિતતાનો મંભવ ઓછો છે અને અને તેથી તેમાંની વિગતો ઘણા લાગે ઐતિહાસિક તથ્યવાળી છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

એ લેખપદ્ધતિમાં, રાજ પોતાના ખંડિયા રાજ કે સામંતો વગેરેને, શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો પ્રયત્ન આવે ત્યારે તેમાં જોડાવા માટે કેવી રીતે આદેશ પત્ર લખી મોકલે તેના લેખનો નમૂનો છે. કોઈ પણ બ્રાહ્મણ, ધર્મશાસ્ત્રી કે દેવસ્થાનને, પર્વ પ્રસંગે રાજ જે ભૂમિદાન વગેરે આપે છે તેનું શાસન કેવી રીતે લખી આપવું જોઈએ તેના લેખનો નમૂનો છે. રાજ્યો તરફથી, પોતાની હકુમતના જાગીરદારો—સામંતો, મહામાત્યો અને રાણા વગેરેને રાજ્ય તરફથી જે ભૂમિ ધનામ તરીકે કે જાગીર તરીકે આપવામાં આવે, તેનો લેખ કેવી જાતનો હોય તેનો નમૂનો છે. રાજ્યના મોટા વ્યાપારીઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે, મોટા પ્રમાણમાં જે માલની લે આવ-જનવ કરે ત્યારે તેના રક્ષણ માટે કે જકાત વગેરેની ખાસ સગવડ કરી આપવા માટે, તે તે સ્થાનના અધિકારીઓને જે સૂચના કરવામાં આવે તેનો લેખ કેવી જાતનો હોવો જોઈએ તેનો નમૂનો છે. કોઈ વ્યક્તિને અમુક ગ્રામનો વાર્ષિક રાજકર ઉઘરાવવા માટે અમુક રકમનું જે જિથડું આપવામાં આવે તો તેનો લેખ કેવો કરવો તેનો નમૂનો છે. એવી રીતે, મહામાત્ય તરફથી તેના હાથ નીચેના જુદા જુદા કારભારોના કારભારીઓને જે લખાણ મોકલવામાં આવે તેના નમૂનાઓ છે.

તેમજ લોકો વચ્ચે થતાં જમીનોનાં, ઘરોનાં, જનવરોનાં કે બીજી તેવી વસ્તુઓનાં વેચાણ વગેરેનાં ખતપત્રોનાં લખાણો કેવી જાતનાં હોવાં જોઈએ

તેના નમૂનાઓ છે. એ રાજાઓ વચ્ચે જે સન્ધિ થાય તેનું લખાણ કેવું હોય તેનો નમૂનો છે. દાસી જે વેચાણથી રાખી હોય તો તેનું લખાણ કેવું હોવું જોઈએ; કોઈને વ્યાજે રકમ ધીરવી હોય તો તેનું લખાણ કેવું કરવું જોઈએ; ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે મિલકતની વહેંચણી કરવી હોય તો તેના લેખ કેવો થવો જોઈએ—તેના અનેક નમૂનાઓ છે. કોઈ એ જણ વચ્ચે મિલકત આદિ માટે કોઈ પ્રકારનો ભારે કલહ થયો હોય અને પછી પાછળથી અમુક રીતે સમાધાન થયું હોય તો તેનો લેખ કેવો કરવો જોઈએ; કોઈ કુટુંબની અમુક વ્યક્તિ કુલાચારથી દૂર જઈ, કુટુંબની કીર્તિને કલંક લગાડે તેવું આચરણ કરનારી નીવડે તો તે વિષે રાજમાં કેવી જાતનું લખાણ કરી આપવું જોઈએ; એક પરિણીત સ્ત્રીના છૂટાછેડા કરવામાં અને તેને ખીજે પરણવવામાં આવે તો તે વિષે રાજકીય સાક્ષ્યવાળું કેવું લખાણ થવું જોઈએ; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના વ્યવહારના વિવિધ જાતનાં લખાણોનાં સુંદર અને ઉદાહરણભૂત પત્રોનો આમાં સંગ્રહ થયેલો છે, અને તે પરથી એ કાલની અનેક સામાજિક રીતિ—નીતિઓને લગતી બાબતો પર કેટલોક અન્યત્ર અગ્રાધ્ય એવો પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

ગૂજરાત બહારના રાજ્યોનાં ઇતિહાસમાં

ગૂજરાતને લગતી બાબતોની નોંધો

પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્ય

દિલ્લીના અંતિમ હિંદુ સમ્રાટ ત્યાહમાન પૃથ્વીરાજે, શાહબુદ્દિન સાથેના પહેલીવારના યુદ્ધમાં જે વિજય મેળવ્યો તેને લક્ષીને, ધણું કરીને કાશ્મીરી કવિ જય્યાનકે પૃથ્વીરાજવિજય નામનું, પૃથ્વીરાજના ચરિત્ર વિષયનું ધણું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. કમનસીમે અઘાપિ એ કાવ્ય આખું નથી મળ્યું. પૂનાના રાજકીય ગ્રંથગ્રંથમાં, ભોજપત્ર પર, શારદાલિપિમાં લખેલી એની એક માત્ર ખંડિત પ્રતિ અત્યારે વિલમ્બાન છે. એ ગ્રંથમાં પ્રથમ ત્યાહમાન વંશનો કાવ્યાત્મક પરિચય આપી પછી પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર વર્ણન કરેલું છે. પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર, ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો દૌહિત્ર થતો હતો અને તેથી તેની બાલ્યાવસ્થા ગૂર્જરરાજધાની અણહિલપુરમાં પસાર થઈ

હતી. સિદ્ધરાજના મૃત્યુ પછી તેનું લાલન-પાલન કુમારપાલે કર્યું હતું અને કાંકણપતિ મસ્તિકાશૂર્ણ સાથે જે કુમારપાલની લઢાઇ થઈ તેમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. આ રીતે, ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક વાતો આ કાવ્યમાં વર્ણવેલી હોવાથી, ગૂજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાં આ ગ્રંથની ગણના અગત્યની છે.

હમીર મહાકાવ્ય

ચૌહાણવંશનો અંતિમ વીર અને પ્રતાપી રાજા હમીરદેવ થયો, જેની રાજધાની રણથંભોર હતી અને જેણે અઝાઉદ્દીન સાથે અફઘન પરાક્રમ દાખવી પૃથ્વીરાજની કીર્તિને એકવાર હિંદુસ્થાનમાં પુનરુજ્જીવિત કરી હતી. એ ક્ષત્રિયવીરની યશોગાથા ગાવા માટે, જૈન વિદ્વાન નરથંદ્રચૂરિએ, સંવત ૧૪૦૦ની આસપાસ, હમીર મહાકાવ્ય નામનો સરસ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ કાવ્યમાં ૧૪ સર્ગ છે અને કુલ મળીને કાંઈ ૧૫૮૩ જેટલાં પદો છે. એ આહમાન મહાવીર, જે રીતે અઝાઉદ્દીન ખીલ્જી સાથે યુદ્ધ ખેડ્યો અને પોતાની કુલકીર્તિને અમર બનાવી સ્વર્ગે સીધાવ્યો, તેનો બહુ જ રસપ્રદ ચિતાર એ કાવ્યમાં આપ્યો છે. એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ તેટલું જ ઉંચું છે. ગૂજરાતના સામ્રાજ્ય માટે આગળીયા જેવું રક્ષક ગણાતું એ હમીરનું રણથંભોરનું રાજ્ય નષ્ટ થયું કે તે પછી તરત જ ધરિદ્રામી સૈન્યના જુલુક્ષિત ટોળાઓ ધનધાન્ય પરિપૂર્ણ ગૂર્જરભૂમિ ઉપર તૂટી પડ્યા. શક્તિહીન કર્ણ વાધેસો, પોતાની પ્રજાને અનાથવત્ રખડતી મુકીને નાસી ગયો, અને ગૂજરાતની સ્વતંત્રતા સહજભાવે સદાના માટે નષ્ટ થઈ ગઈ. એ બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં આ ગ્રંથગત સામગ્રી ઉપયોગી થાય તેમ છે.

પદ્મનાભકૃત કાન્હડદે પ્રબંધ

દિલ્લી અને ગૂજરાતની વચ્ચે જેમ રણથંભોરનું રાજ્ય એક મોટા સંરક્ષક દુર્ગ જેવું હતું, તેવું જ, સિંધ અને ગૂજરાત વચ્ચેના રાજમાર્ગ ઉપર જાગેરનું રાજ્ય હતું. ત્યાં પણ ચૌહાણવંશની જ એક શાખાનું રાજ્ય હતું અને હમીરના જેવો જ વીર પુરુષ કાન્હડદે તે વખતે એ રાજ્યનો અધિનાયક હતો. અજુહિલપુરનું રાજ્યસિંહાસન હસ્તગત કર્યા પછી તરત જ અઝાઉદ્દીનની દષ્ટિ એ રાજ્ય ઉપર પડી અને એક પ્રચંડ સૈન્ય જાગેરના કિલ્લા તરફ રવાના કરી તેને પણ પાદાક્રાંત કર્યો. વીરવર કાન્હડદે ધણી બીરતા

સાથે લડ્યો અને આખરે વીરગતિને પામ્યો. એ ચૌહાણકુલતિલકની કીર્તિકથાનું વર્ણન કરવા, પદ્મનાભ નામના વીસનગરા નાગર કવિએ, સંવત ૧૫૧૨માં, ગૂજરાતી ભાષામાં, કાન્હડદે પ્રબંધ નામનું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. પદ્મનાભ કાન્હડદેના જ વંશજ ચૌહાણ રાજા અમેરાજનો રાજકવિ હતો. એ પ્રબંધમાં, અણહિલપુરના રાજ્યના નાશની કથા પણ વિસ્તારથી આપેલી છે. કઇ રીતે કર્ણવાધેલાનો પ્રધાન માધવ નાગર, રાજાએ કરેલા પોતાની ભાષાની ઉપરના અત્યાચારથી કુપિત થઇ, દિલ્લીના બાદશાહને જઇને મળ્યો અને તે વેર વાળવા ગૂજરાત ઉપર મ્લેચ્છોના સૈન્યને તેડી લાવ્યો, વગેરે હકીકત એ જ પ્રબંધમાં મુખ્યપણે મળે છે અને તેથી ગૂજરાતના સ્વાતંત્ર્યના અંતિમ સમય માટે એ પ્રબંધ ઘણો અગત્યનો છે.

મદનકવિની પારિજાતમંજરી નાટિકા

ચાલુક્ય બીમદેવ ખીજના વખતમાં, ગૂજરાતમાં એક પ્રકારની અ-રાજકતા જેવી સ્થિતિ થઇ પડી હતી. મેવાડ અને માલવા પર ગૂજરાતનું જે આધિપત્ય હતું તે તેથી લગભગ નષ્ટપ્રાય થયું હતું એટલું જ નહિ પણ ઉલટા ત્યાંના રાજાઓ ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાના પ્રયત્નો પણ કરવા લાગ્યા હતા. અણહિલપુરના રાજવંશમાં આંતરકલહ જામેલા હતા. વિ. સં. ૧૨૭૦ની આસપાસ, કોઇ જયન્તસિંહ નામ રાજવંશી બીમદેવની વિરુદ્ધ પોતાને ગૂજરાતનો મહારાજાધિરાજ ગાહેર કરી ક્યાંક સત્તા ચલાવતો હતો. એ વખતે માલવાની ધારવાળી શાખાનો પરમાર રાજા અર્જુનવર્મા ગૂજરાત ઉપર લાગ સાધી ચઢી આવ્યો; અને પાવાગઢની નીચે એ નામધારી રાજા જયન્તસિંહ સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને એ તરફનો ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ પોતાના કબજે કર્યો. એ વિજયના ઉપલક્ષ્યમાં, અર્જુન-વર્માના રાજકવિ મદને પારિજાતમંજરી નામની એક નાટિકા બનાવી, જે વસન્તોત્સવના સમયે ધારાના સરસ્વતી મંદિરમાં ભજવવામાં આવી. આ નાટિકાના બે જ અંકો શિક્ષા ઉપર કેતરેલા ધારાના એ સરસ્વતી મંદિરની દિવાલમાં, જેને મુસલમાનોએ પાછળથી મસ્જિદ બનાવી દીધી છે, ચણેલાં મળી આવ્યાં છે. માલવાના એ રાજાએ ગૂજરાત ઉપર કરેલા આ આક્ર-મણનું પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચન છે. ગૂજરાત અને માલવાના સંબંધના પ્રકરણમાં આ કૃતિ કામની છે.

અન્યપ્રશસ્તિઓ

અન્યગત સાધનસામગ્રીનો એક બીજો પ્રકાર છે જે તરફ શોધકોનું લક્ષ્ય જોઈએ તેવું હજી ગયું નથી; પણ તેની ઉપયોગિતા શિક્ષાલેખો અને તાત્ત્વપત્રોનાં લખાણો જેટલી જ મૂલ્યવાળી ગણી શકાય. એ પ્રકાર તે અંથો રચનારા અને અંથોની નકલો કરનારા-કરાવનારાઓની નાની મોટી પ્રશસ્તિઓનો છે. દુર્ભાગ્યે, પ્રસ્તુત યુગના પૂર્વ ભાગમાં થએલા અંથોમાં તો આવી પ્રશસ્તિઓ નથી મળતી; પણ ૮મા ૯મા સૈકા પછીના બનેલા અંથોમાંના કાંઈ કાંઈમાં એ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજ પછીના અંથોમાંની એ પ્રશસ્તિઓની સંખ્યા લણી સારી છે અને એમાંથી કેટલીએ કામની બાબતો મળી આવે છે. આ પ્રશસ્તિઓના બે પ્રકાર છે; જેમાં એક તો અંથની રચના કરનારની પ્રશસ્તિઓનો છે અને બીજો અંથની નકલ કરાવનારની પ્રશસ્તિઓનો છે. અંથ રચનારની પ્રશસ્તિઓમાં અંથકાર પોતાનો કેટલોક પરિચય આપે છે જેમાં મુખ્યપણે ગુરુપરંપરા અને અંથ રચવાના સમય અને સ્થાનાદિનો નિર્દેશ હોય છે. બે-ત્રણ-ચાર શ્લોકો જેટલી નાની કૃતિઓથી લઈ સો-સવાસો શ્લોકો જેટલી મોટી પ્રબંધાત્મક પણ આવી અંથપ્રશસ્તિઓ મળે છે. આ પ્રકારની પ્રશસ્તિઓની સંખ્યા, એમ તો સેંકડો જેટલી થવા જાય છે પણ એ બધી જ કાંઈ આપણા વિષયમાં; સરખી જ, મહત્ત્વની કે કામની નથી હોતી. એમાંની ઘણી ખરી તો માત્ર સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસમાં જ ઉપયોગી થાય તેવી હોય છે; પણ કેટલીક તેથી વધારે વ્યાપક અને ઉપયોગી સામગ્રી પણ પૂરી પાડનારી હોય છે.

આવી પ્રશસ્તિઓમાંની બે ચારની નોંધ અહિં જાણુવા ખાતર આપી જઈ.

(૧) ઉપર કુવલ્લયમાલા નામની કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ અંથની અંતે કર્તાએ ૨૮-૩૦ ગાથા જેટલી લાંબી પોતાની પારચાયક પ્રશસ્તિ આપી છે. ગૂર્જર દેશ વિષેનો સાહિત્યગત જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ, જ્યાંસુધી હું ધારું છું, આ જ પ્રશસ્તિમાં મળે છે. તોરમાણુ (જે હજીવંશીય મિહિર-કુલનો બાપ હતો) રાજાની રાજધાની ક્યાં હતી તેનો પુરાવો કાંઈ પણ ઇતિહાસમાં નથી મળતો, તે આ પ્રશસ્તિમાંથી મળી આવે છે. પ્રતિહાર વંશની રાજધાની કનોજ થઈ તે પહેલાં, રાજપૂતાનામાં તેનું પાટનગર કયું હતું, તે વિષે વિદ્વાનોએ અનેક નર્ક-વિતર્કો કરેલા છે પણ જેનો કશો નિષ્ણાત્મક ઉલ્લેખ ક્યાંએ નહોતો મળતો તે આ કથામાંથી

મળી આવે છે. જૈન આચાર્યોમાં સુપ્રસિદ્ધ અને મહાન પંડિત હરિભદ્રસૂરિ ક્યારે થઈ ગયા, તેના સંબંધમાં યુરોપના અને હિંદના અનેક વિદ્વાનોએ ઘણી લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરી છે અને અનેક મતો પ્રતિપાદિત કર્યા છે પણ જે બધા જ અનિશ્ચયાત્મક હતા, તેનો નિર્ણય આ કથાની પ્રશસ્તિના લેખથી ઘણી સારી રીતે થઈ જાય છે. આવી રીતે આ એક જ પ્રશસ્તિના આધારે અનેક ઐતિહાસિક ગુણો ઉઠેલી શકાય છે.

(૨) સંવત્ ૧૧૬૩માં શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના જૈન આચાર્યે મુનિસુવતજિન ચરિત્ર નામનો એક મોટો પ્રાકૃત ગ્રંથ બનાવ્યો. એ ગ્રંથની અંતે લગભગ સો શ્લોક જેવડી મોટી પ્રશસ્તિ ગ્રંથકારે આપી છે. એ પ્રશસ્તિમાં તેમણે પોતાના દાદાશુરુ અને શુરુનું શુણ્ણવર્ણન કેટલાક વિસ્તાર સાથે કર્યું છે. તેમાં શાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજ, જ્વાલિયરના રાજા જુરનપાલ, સોરઠના રાજા ખેંગાર અને અણહિલપુરના નૃપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. પાટણનો એક સંઘ ગિરનાર તીર્થની યાત્રાર્થે ગયો ત્યારે વનઘલીમાં તેણે છેલ્લો પડાવ નાંખ્યો. એ સંઘમાં આવેલા લોકોની આબૂપણ વગેરેની સ્મૃત્તિ જોઈ સોરઠના રા ખેંગારની દાનત બગડી. તેના લોભી સહચરોએ તેને કહ્યું કે પાટણની બધી લક્ષ્મી ઘેર બેઠાં તારે ત્યાં આવી છે માટે એ બધા લોકોને ભૂટી પોતાનો ખજાનો તર બનાવ. એક તરફ લક્ષ્મીનો લોભ અને બીજી તરફ જગતમાં થનાર અપકીર્તિના ભયના વમળમાં તે સપડાણો. કેટલાયે દિવસ સુધી સંઘને ત્યાંથી ખસવાની તેણે રજા ન આપી. ગ્રંથકારના શુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર (આ હેમચંદ્ર બીજા છે) જેઓ બહુ પ્રભાવશાલી સાધુ હતા, તેઓ પ્રસંગ સાધી રા ખેંગારની સભામાં ગયા અને તેને ધર્મોપદેશ આપી તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને પરાવર્તિત કર્યો અને સંઘને આપત્તિમાંથી છોડાવ્યો વગેરે. આવી કેટલીક નજરે જોએલી ઐતિહાસિક બાબતો ગ્રંથકારે એ પ્રશસ્તિમાં આપેલી છે. અણહિલવાડ, ભરુચ, આશાપલ્લી, હર્ષપુર, રણથંભોર, સાચોર, વણુથલી, ધોલકા અને ધંધુકા વગેરે સ્થળોનો તેમજ મંત્રીવર સાંતુ, અણહિલપુરનો મહાજન સીયા, ભરુચનો શેઠ ધ્રુવલ અને આશાપલ્લીનો શ્રીમાળી શેઠ નાગિલ વગેરે કેટલાક નામાંકિત નાગરિકોનો નિર્દેશ પણ એમાંથી મળી આવે છે.

(૩) એ જ શ્રીચંદ્રસૂરિના એક શુરુઆતા નામે લક્ષ્મણગણીએ સં. ૧૧૮૬ ના માધ સુદી દશમીને શુરુવારના દિવસે, માંડલમાં રહીને સુપાસનાહચરિય નામનો એક તેવો જ બીજો મોટો પ્રાકૃત ગ્રંથ પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથની અંતે

૧૭ આચાવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમાં ઉપરની પ્રશસ્તિમાં વર્ણવેલી વિગતમાંથી થોડીકનું સૂચન કર્યું છે; પણ વિશેષ મહત્ત્વની નોંધ એમાં એ કરેલી છે, કે જે સમયે એ ગ્રંથ પૂરો થયો તે વખતે, અણહિલપુરમાં રાજા કુમારપાલ રાજ્ય કરતો હતો. કુમારપાલના રાજ્યનો આ સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ મળ્યા. પ્રત્યક્ષિતામણિ વગેરેમાં એ રાજાની રાજ્યગાદીએ ખેસવાની જે સં. ૧૧૯૬ની સાલ આપી છે તે આ તત્કાલીન અને અમૂલ્ય ગ્રંથ કથનથી સર્વથા સત્ય હરે છે. ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે, થોડા વર્ષ અગાઉ, ગોધરા અને મારવાડના એક લેખનો ભ્રમપૂર્ણ અર્થ કરી, કુમારપાલ સં. ૧૨૦૦ પછી ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ અને તેથી પ્રત્યક્ષિતામણિમાં આપેલી સાલ બરાબર ન હોવી જોઈએ, એવો મત બાંધ્યો છે તે આ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ પરથી સર્વથા ખાત હરે છે.

(૪) સંવત ૧૨૧૬માં, અણહિલપુરમાં જ, કુમારપાલના રાજ્ય વખતે હરિભદ્રસૂરિ નામના એક આચાર્યે નેમિનાથચરિત્ર નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો. એની અંતે અપભ્રંશ ભાષાની ૨૩ કડીઓવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલની પ્રેરણાથી આચાર્યે એ ગ્રંથની રચના કરી છે તેથી પોતાની ગુરુપરંપરા વગેરેના પરિચયની સાથે એ મંત્રીના પૂર્વજોનો પણ થોડોક પરિચય એમાં આવ્યો છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલ, સુપ્રસિદ્ધ દંડનાયક મંત્રી વિમલસાહ ચોરવાડનો વંશજ હતો. એના પૂર્વજો અણહિલપુર વસ્યું તે દિવસથી ત્યાં આવીને વસ્યા હતા. મૂળ એ લોકો શ્રીમાત્રના નિવાસી પણ પાછળથી, પાટણ પાસેના ગાંભૂ નામના સ્થાનમાં આવીને વસેલા. વનરાજના વખતમાં એ વંશનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ ઠક્કુર નિન્નય કરીને હતો. તે હાથી, ઘોડા અને ધનસ્મૃદ્ધિના ધામ જેવો હતો. વનરાજે તેને પોતાના પિતા જેવો ગણ્યો હતો અને પોતે વસાવેલી નવીન રાજધાની પાટણમાં તેને આગ્રહપૂર્વક લઈ જઈ વસાવ્યો હતો. એ ઠક્કુર નિન્નયને લહર નામે મોટો પરાક્રમી પુત્ર થયો જે વિંધ્યાચળમાં જઈ સેંકડો હાથી પકડી લાવ્યો અને ગૂજરાતના ઝિગતા સામ્રાજ્યને બળવાન બનાવવામાં તેણે મોટો ભાગ ભજવ્યો. વનરાજથી લઈ દુર્લભરાજ ચાલુક્ય સુધીના ૧૧ રાજાઓના કોઈ ન કોઈ જાતના પ્રધાનપદે એ વંશના પુરુષો ક્રમથી ચાલ્યા આવ્યા હતા. દુર્લભરાજના વખતમાં વીર નામે પ્રધાન થયો; તેના બે પુત્ર: મોટો નેહ અને નાનો વિમલ. મોટો પુત્ર બીમદેવનો મહામાત્ય થયો અને નાનો દંડનાયક થયો. બીમના આદેશથી આણના પરમર રાજાને જીતવા માટે વિમલ મોટું સૈન્ય લઈ ચંદ્રાવતી ગયો અને તેને જીતી ગૂજરાતનો સામંત બનાવ્યો. પછી તેણે અંબાદેવીની કૃપાથી આણ ઉપર

સુપ્રસિદ્ધ આદિનાથનું લગ્ન મંદિર બંધાવ્યું. તેનેનો પુત્ર ધવલ થયો જે કણ્ઠદેવનો એક અમાત્ય હતો. તેનો પુત્ર આનંદ થયો જે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં પણ કેાઈએક પ્રધાનપદે હતો. તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ. એણે આજુ ઉપર વિમલસાહના મંદિરમાં પોતાના પૂર્વજોની હસ્તિ-સ્કંધારૂઢ છ મૂર્તિઓ બનાવી. પાટણના પંચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક લગ્ન સભામંડપ બનાવ્યો, તેમ જ ચંદ્રાવતી, રોહા, વારાહી. સાવણવાડા આદિ ગામોમાં પણ દેવસ્થાનો વગેરે બંધાવ્યાં. અનેક પુસ્તકો લખાવી ભંડારોમાં મુકાવ્યાં. ઇત્યાદિ હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં આપી છે જે એક આખાએ પ્રબંધની ગરજ સારે છે.

વનરાજ વિષેનો સાહિત્યમાં આવેલો આ ઉલ્લેખ સૌથી પહેલો ગણાય. વિમલમંત્રી વિષેની આમાંની નોંધ પણ સૌથી પહેલી ગણાય. ગૂજરાતના રાજવંશ અને પ્રધાનવંશની આ અવિચ્છિન્ન પરંપરા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી મૂલ્યવાન માની શકાય, અને એથી આ પ્રશસ્તિ આપણને ગૂજરાતના ઇતિહાસની માળાનો એક કિંમતી મણકો પૂરો પાડે છે.

(૫) વસ્તુપાલના નરનારાયણાનંદ નામે કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં એના કુળનો યોગ્ય પરિચય મળે છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

(૬) સોમેશ્વર કવિએ સુરથોત્સવ નામના કાવ્યમાં પોતાના વંશનો જે પરિચય આપ્યો છે તે પરથી ગૂજરાતના ચૌલુક્ય વંશના રાજપુરોહિતના ગૌરવશાલી કુળનો ઘણો સારો પરિચય મળે છે અને બીજે ઠેકાણે નહિ જણાતી એવી કેટલીક ઇતિહાસની કડીઓ પણ એમાંથી જડી આવે છે.

(૭) વિ. સં. ૧૨૫૫ માં મુનિરત્નસૂરિ નામના વિદ્વાને, જૈન માન્યતા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવ, જે બાવી અવતારમાં જૈન તીર્થંકર થવાના છે, તેમને લગતું એક પુરાણાત્મક ચરિત્ર બનાવ્યું છે. એ ગ્રંથની અંતે ૩૪ પદ્યોવાળી એક પ્રશસ્તિ આપી છે. તેમાં એ કાલની ગૂજરાતની કેટલીક પ્રમુખ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. જે ગૃહસ્થની પ્રેરણાથી એ ચરિત્રની રચના કરવામાં આવી, તે કુમારપાલના મહામાત્ય યશોધવલનો પુત્ર જગદેવ હતો. તે જાતિએ શ્રીમાલ વૈશ્ય હતો અને તેનું મૂળ વતન વારાહી હતું. જગદેવ ખૂબ વિદ્વાન હતો અને બાલપણમાં જ કવિતા કરતો હતો, તેથી હેમાચાર્યે તેને બાલકવિની પદવી આપી હતી; અને ત્યારથી તે

લોકોમાં પોતાના એ ઉપનામે જ સર્વત્ર ઓળખાતો હતો. એ બાલકવિનો જીવલગ મિત્ર મંત્રી નિર્નય નામનો બ્રાહ્મણ હતો જેનો પિતા સુદ્રશ્યમાં રાજા કુમારપાલનો રાજન્યોત્તિષી હતો. એ મંત્રી નિર્નય અને બીજો કોઈ પ્રસિદ્ધ ભટ્ટ સૂદન બન્ને રાજમાન્ય બ્રાહ્મણ હતા છતાં જૈનધર્મ પ્રતિ ખૂબ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા. મુનિરત્નસૂરિની એ કૃતિની પ્રથમ નકલ, ગૂર્જર રાષ્ટ્રીય મંત્રી ઉદયરાજના વિદ્વાન પુત્ર સાગરચંદ્રે લખી હતી, અને રાજ્યનો વરીષ્ઠ ન્યાયાધીશ કવિ કુમાર, જે કવિ સોમેશ્વરનો પિતા થાય, તેણે તેનું સંશોધન કર્યું હતું. વૈયાકરણામણી પં. પૂર્ણપાલ અને યશપાલ, સ્વયં બાલ કવિ, તથા આમણ અને મહાનંદ નામના સમ્યોએ એ ચરિત્રનું પ્રથમ શ્રવણ કર્યું હતું. પછી મંત્રી બાલ કવિએ એ ગ્રંથની પોતાના ખર્ચે કેટલીક નકલો કરાવી અને વિદ્વાનોને ભેટ આપી.

આમાં સૂચવેલા કુમારપાલના મહામાત્ય યશોધવલનો નામનિર્દેશ, સં. ૧૨૧૮ના કુમારપાલ વિષયક એક લેખમાં આવે છે. ગૂર્જરરાજ્યપુરોહિત કવિ સોમેશ્વરનો પિતા કવિ કુમાર, બીજા બીમદેવના વખતમાં, સં. ૧૨૫૫ ના અરસામાં, ગૂજરાતનો વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો એ વાત આ પ્રશસ્તિના લેખ પરથી નવી જાણવામાં આવે છે. જૈન વિદ્વાનો અને રાજના અગ્રગણ્ય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોમાં પરસ્પર કેટલી બધી સહાનુભૂતિ અને મિત્રતા હતી તેનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને અપ્રશસ્તિ પુરું પાડે છે.

માત્ર ટુંક પરિચયની ખાતર આ ૬-૭ પ્રશસ્તિઓની અહિં નોંધ લીધી છે; અને આ જાતની પ્રશસ્તિઓ, જેમ મેં ઉપર કહ્યું છે, સંખ્યામાં સેંકડો જેટલી મળે છે.

હવે આ ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓનો જે બીજો પ્રકાર તેની પછી ટુંક નોંધ લઈએ. આ પ્રકારને મેં પુસ્તકપ્રશસ્તિ આવું નામ આપેલું છે. ઉપરના પ્રકારને ગ્રંથપ્રશસ્તિના નામે સંખ્યાથી શકાય. પુસ્તકપ્રશસ્તિ એટલે, આગળના વખતમાં જે જ્ઞાનપ્રિય ગૃહસ્થો થતા તે પોતાના ખર્ચે, જેમ આજે પુસ્તકો છપાવીએ છીએ તેમ, તાડપત્રાદિ પર પુસ્તકો લહીઆપાસે લખાવતા અને તે પુસ્તકો વિદ્વાનોને તેમજ જાતીય પુસ્તક ભંડારોને ભેટ આપતા. કેટલાક શ્રીમાનો તો આ કામમાં હજારો લાખો રૂપીઆ ખર્ચ કરતા અને સ્વતંત્ર એવા સરસ્વતી ભંડારો પણ સ્થાપન કરતા. વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેએ આવા અનેક જ્ઞાનભંડારો સ્થાપન કર્યા હતા તેવા ઉદ્દેશોએ એમના

વિષેના ગ્રંથોમાં, જ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. જે ગૃહસ્થો આવા જ્ઞાનોદ્ધારના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચતા, તેમના આ સુકૃત્યના સ્મરણાર્થ વિદ્વાનો તેની નાની મોટી પ્રશસ્તિ બનાવતા અને તે પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલા દરેક પુસ્તકની પાછળ લખવામાં આવતી. આ પ્રશસ્તિઓની રચના પણ લગભગ ઉપરની પ્રશસ્તિઓ જેવી જ હોય છે અને એમનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ સર્વથા તેમના જેટલું જ આંકી શકાય.

પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર અને પૂના વગેરેના પુસ્તકગ્રંથોમાં તાડપત્રની જે પ્રતિઓ છે તેમાંની કેટલીયે પ્રતિઓમાં અંતે આવી પ્રશસ્તિઓ લખેલી મળે છે. ક્રીસ્ટોફર્સ, પીટર્સન, બ્યુલ્હર અને લાંડારકર વગેરે પુસ્તક ગવેષકોના ગવેષણકાર્ય નિરૂપક રીપોર્ટોમાં આવી કેટલીક પ્રશસ્તિઓ પ્રકટ થઈ છે. ઘણી પ્રશસ્તિઓ હજી અપ્રકટ છે. મેં આવી અનેક પ્રશસ્તિઓનો એક સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે જે અત્યારે પ્રેસમાં છે. વિક્રમના ૧૨ મા સૈકાના પ્રારંભ પછી લખેલી પ્રતિઓમાં આવી પુસ્તકપ્રશસ્તિઓ મળી આવી છે. તે પહેલાંની મારી જગ્યામાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે આપણા દેશમાં જે તાડપત્ર પર લખેલાં પુસ્તકો મળે છે તેમાં સૌથી જૂનાં લગભગ એજ કાળનાં ગણી શકાય. એ પહેલાંનાં લખેલાં પુસ્તકો મળતાં નથી. મારા ગ્રંથની સૌથી જૂની પુસ્તકપ્રશસ્તિ વિ. સં. ૧૧૩૯ની છે. સિદ્ધરાજના વારામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા કાંઈકે સારી મળે છે. એ પછી કુમારપાલ, બીમદેવ, વીસલદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયની કેટલીક મળે છે. આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે જૈન શ્રાવકોના કુટુંબોને લગતા ઇતિહાસ માટે કામની છે; પણ એ કુટુંબોમાંથી કેટલાક રાજ્યાધિકારીઓ વગેરે પણ હતા અને તેથી એમના પરિચયમાં રાજા વગેરેના ઉલ્લેખો પણ જ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય એવા સર્વસામાન્ય ઉલ્લેખો પણ આમાંથી ઘણા મળી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે એક પ્રશસ્તિનો કાંઈકે પરિચય કરીએ. પાટણ પાસેના સંડેર ગામના રહેવાસી પરજત અને કાન્હા નામના એ ભાઈઓએ, સં. ૧૫૭૧માં સેંકડો ગ્રંથો પોતાના ખર્ચે લખાવી એક મોટો જ્ઞાનભંડાર સ્થાપિત કર્યો. એ કાર્યની કીર્તિ કથનારી ૩૩ શ્લોકની એક પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલાં દરેક પુસ્તકની અંતે લખવામાં આવેલી છે. પૂના, ભાવનગર, પાટણ અને પાલોતાણાના જૈન ભંડારોમાં એમની લખાવેલી એ હસ્તપ્રતો

પશુ વિલ્લમાન છે. એ પ્રશસ્તિમાં એના પૂર્વજોનો જે સારો સરખો પરિચય આપેલો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે તારવી શકાય.

સંડેરગામમાં, આગળના વખતમાં, પોરવાડ જાતિનો આબૂ નામે શેઠ થઈ ગયો. તેની ૪થી પેઢીએ મંડસિંહ નામે પુરુષ થયો જેના ૭ પ્રતાપી પુત્રો હતા. એ પુત્રોમાં સૌથી મોટો પેથડ. તેને, પોતાના નિવાસસ્થાનના સ્વામી સાથે કેાઈ કારણથી કલહ થયો અને તેથી તે સ્થાન છોડી, બીજા નામના એક ક્ષત્રિય વીરનરની સહાયનાથી બીજાપુર નામનું નવું ગામ તેણે વસાવ્યું. એ ગામમાં રહેવા આવનાર લોકો પરનો કર અર્ધો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં પીતલમય મહાવીર જિનની વિશાલ મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી. એ પેથડે આણુ પરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કર્ણદેવના રાજ્ય સમયમાં, સંવત ૧૩૬૦માં, પોતાના ૬એ ભાઈઓ સાથે તેણે શત્રુજય ગિરનાર વગેરેની યાત્રાઈ મોટો સંધ કાઢ્યો. તે પછી તેણે બીજા ૬ વાર એ તીર્થોની સંધ સાથે યાત્રાઓ કરી હતી. સં. ૧૩૭૭માં ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો તે વખતે લાખો દીનજનોને અન્નદાન આપી તેણે તેમના પ્રાણ બચાવ્યાં. હજારો સોનામહોરો ખર્ચી તેણે ૪ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા. એ પેથડની ૪થી પેઢીએ મંડલિક નામે પુરુષ થયો જેણે કેટલાયે મંદિરો, ધર્મશાળાઓ વગેરે ધર્મસ્થાનો કરાવ્યાં. સંવત ૧૪૬૮માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે તેણે લોકોને પુષ્કળ અન્ન આપી સુખી કર્યાં. સં. ૧૪૭૭માં મોટો સંધ કાઢી શત્રુજય વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી. તેનો પુત્ર ઠાપઆ અને તેનો વિજિતા થયો. તેના ત્રણ પુત્ર પર્વત, ડૂંગર અને નરમદ. પર્વત અને ડૂંગર નામના બંને ભાઈઓએ મળીને સં. ૧૫૫૬માં એક વિદ્વાનને ઉપાધ્યાય પદવી અપાવવાનો મોટો મહોત્સવ કર્યો. સં. ૧૫૬૦માં તેમણે જીરાવલા અને આણુ વગેરે સ્થાનોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના બધા ઉપાધ્યયોમાં કલ્પસૂત્રનાં લખેલાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં. ડૂંગરે પોતાના ભાઈ પર્વત સાથે મળી સં. ૧૫૬૧માં પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યો. ડૂંગરનો પુત્ર કાન્હા થયો, વગેરે. આ રીતે, આ પ્રશસ્તિમાં એક ધનાઢ્ય કુટુંબનો ૩૦૦ કરતાં વધારે વર્ષોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપી દેવામાં આવ્યો છે. સં. ૧૩૭૭માં અને ૧૪૬૮માં ગૂજરાતમાં ભારે દુકાળો પડ્યા હતા તેની નોંધ પણ આ પ્રશસ્તિ પૂરી પાડે છે. ૧૩૬૦માં કર્ણદેવનો રાજ્ય અમલ સારી પેઠે ચાલતો હતો એ વાત પણ એમાંથી મળી આવે છે. પેથડ શેઠ

કાઢેલા આ સંઘનું વર્ણન, તત્કાલીન કૃતિ નામે પેથડરાસ જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, તેમાં જે વિગતથી આપેલું છે તેને પણ, બસો વર્ષ પછી લખાએલી આ પ્રશસ્તિથી બમણી પુષ્ટિ મળી રહે છે. આથી, આ જાતની પ્રશસ્તિઓ ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું વિશ્વસનીય ધરાવે છે એ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

આવી પુસ્તકપ્રશસ્તિઓમાંથી, શ્રીમાલ, પોરવાડ, ઓસવાલ, ડીસાવાલ, પલ્લીવાલ, મોઢ, વાયડા, ધાકડ, હંબડ, નાગર આદિ ગૂજરાતની પ્રધાન પ્રધાન વૈસ્ય જાતિના અનેક કુટુંબોનો પ્રમાણિક પરિચય મેળવી શકાય.

વળી, આ પ્રશસ્તિઓનો એક ત્રીજો પણ પ્રકાર છે જે પ્રમાણમાં ટુંકી-થોડીક વિગતો આપનારી હોય છે. આ પ્રશસ્તિઓ તે ગ્રંથોની નકલ કરનારા-લેખીઓની પરિચાયક હોય છે.

એ પ્રાચીન કાળમાં, પુસ્તકો, આપણા દેશમાં તો મોટે ભાગે તાડ-પત્ર પર લખાતાં. એ લખવામાં ઘણા શ્રમ અને સમયની આવશ્યકતા રહેતી. તાડના ઝાડનાં ખરબચડાં અને બરડ પાતડાઓને લખના યોગ્ય સુંવાળાં અને ચીકણાં બનાવવા માટે કેટલીએ ક્ષિયાઓ કરવી પડતી. સ્થાલી પણ ખાસ પ્રક્રિયા દ્વારા બનાવવામાં આવતી. લખનાર-નકલકરનારના અક્ષરો સુંદર, મરોડદાર અને સુરેખ થતા. આ નકલ કરનારામાંનો મોટો ભાગ વિદ્વાન, પંડિત અને રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાંનો રહેતો. કાયસ્થ, નાગર અને કૌશિત જૈન લેખકો આ કામ કરતા. પાટણ વગેરેના બંડારોમાં જે તાડપત્રનાં પુસ્તકો છે, તેમાંનાં કેઈ મંત્રી અને મંત્રીપુત્રના હાથના લખેલાં છે તો કેઈ દંડનાયક અને આદ્યપટલિકના હાથનાં લખેલાં છે. જૈન યતિઓનો મોટો ભાગ આ લેખનકળા જાણતો અને તેઓ પોતાના ઉપયોગનાં ઘણાખરાં પુસ્તકો પોતે જ લખતા. મોટા મોટા આચાર્યો સુદ્ધાં નિયમિત આ લેખનકાર્ય ચાલુ રાખતા. આ લિપિકારો, પોતાના હાથના લખેલા ગ્રંથના અંતે ઘણા ભાગે લખવાના સમય, સ્થાન અને પોતાનાં નામ આદિનો ઉલ્લેખ કરતી બે ચાર કે પાંચ દશ જેટલી પંક્તિઓ લખી કાઢતા. એવા લેખોને પુષ્પિકાલેખનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ પુષ્પિકાલેખોમાંથી અનેક રાજાઓનાં રાજ્યરથાન, સમય, પદવી, અમાત્ય વગેરે પ્રધાન રાજ્યાધિકારી વિષે તથા તેવાં બીજાં કેટલાયે ઉપયોગી ઐતિહાસિક સૂત્રો અને નિર્દેશો મળી આવે છે. પાટણ વગેરેના બંડારો જેતી વખતે, મેં એવા ઉપલબ્ધ થતા પુષ્પિકાલેખો ઉતારી લેવાની મહેનત કરી હતી અને આપણા

ઇતિહાસને આવશ્યક એ બધાનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ પ્રકાશિત પણ કરવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પુષ્પિકાલેખો પરથી કદ જાતની ઉપયોગી માહિતી તારવી શકાય છે તેને એક દાખલાથી આપણે સ્પષ્ટ કરીએ.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ સાથે પ્રબંધો અને લેખોમાં સિદ્ધચક્રવર્તી, ત્રિભુવનગંડ, અવંતીનાથ વગેરે ઉપપદો લાગેલાં મળે છે. એ વિશેષણો ક્યારે લગાડવામાં આવ્યાં અને કેવા ક્રમે, તેની કશી વિગત અંચોમાં મળતી નથી; તેમ જ તેના સૂચક તેવા શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો પણ ઉદ્દેશ્યોગ્ય મળતાં નથી, પરંતુ એનો કાંઈક પ્રામાણિક આધાર આ પુષ્પિકાલેખોમાંથી મળી શકે છે.

સંવત્ ૧૧૫૭ ના લખેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં તેના સિપિકારે લિપિબદ્ધ કર્યાનો સમયનિર્દેશ કરતી વખતે ‘શ્રીજયસિંહદેવજ્યે’ એવો સામાન્ય નિર્દેશ કરેલો મળે છે. આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે એ વખતે જયસિંહ નાબાલિગ અવસ્થામાં હતો, અને રાજ્યકારભાર તેની માતા મિન-જદેવી ચલાવતી હતી. તેથી જયસિંહના પગક્રમની હજી તે વખતે કશી શુરુઆત થઈ ન હતી એટલે લખનાર માત્ર રાજ તરીકેનું સામાન્ય સૂચન શિવાય બીજું શું કરી શકે.

હવે, સં. ૧૧૬૪ માં લખેલાં એક બીજાં તેવાં પુસ્તકના પુષ્પિકા લેખમાં તેને, ‘સમસ્તરાજવશીવિરાજિત મહારાજધિરાજ પરમેશ્વર શ્રીજયસિંહદેવ’ આવા ઉદ્દેશ્યપૂર્વક સંબોધ્યો છે. તે પરથી જણાય છે કે એ વખતે, તે પોતાનું રાજ્યતંત્ર સ્વતંત્રતાપૂર્વક ચલાવવા જેટલો સમર્થ થઈ ગયો હતો અને શાસનની સર્વસત્તા તેના હાથમાં આવી ગઈ હતી.

એ પછીના એ વર્ષનો એટલે સં. ૧૧૬૬ નો પુષ્પિકાલેખ મળ્યો છે. તેમાં તેને મહારાજધિરાજ સાથે ત્રૈલોક્યગંડના વિશેષણથી સંબોધ્યો છે. એથી જણાય છે કે, એ એ વર્ષ દરમ્યાન જ તેણે તે નવું પદ ધારણ કરવા જેવું, બર્તરને જીતવાનું પરાક્રમસૂચક, કાર્ય કર્યું હોવું જોઈએ. એ પછીના સંવત્ ૧૧૭૬ ના ફાગણ માસના એક પુષ્પિકાલેખમાં પણ તેને ‘સમસ્ત રાજવશીવિરાજિત મહારાજધિરાજ શ્રીમત્ત્રિભુવનગંડ’ આવા વિશેષણથી ઉદ્દેશ્યો છે. તે વખતે મહામાત્ય પદે સાંત્રમંત્રી હતો એ પણ એ લેખથી જણાય છે.

તે પછી એ જ વર્ષના બાદ્રપદ માસનો એક લેખ મળે છે જેમાં 'શ્રામસ્તનિજરાળવક્ષીસમક્ષંકૃત મહારાળધિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનગંડ' એ બધાં વિશેષણો ઉપરાંત 'સિદ્ધચક્રવર્તિ'નું વિશેષણ લગાડેલું છે. એથી અનુમાન કરી શકાય કે એ જ વર્ષમાં તેણે એ નવું વિશેષણ ધારણ કર્યું હોતું જોઈએ. એ વખતે મહામાત્ય પદે આશુક મંત્રી હતો તેથી એમ પણ કદપના કરી શકીએ કે એ જ વર્ષે મંત્રી સાંત્ર રાજકાળથી નિવૃત્ત થયો હશે.

સંવત્ ૧૧૯૧ નો, એક બાદ્રપદશુદ્ધિ ૮ મંગલવારનો, તથા બીજો ફાલ્ગુન વદિ ૧ શનિવારનો લેખ મળ્યો છે. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ બધાં વિશેષણો લગાડેલાં છે. પરંતુ એ પછીનાં વર્ષનો એટલે કે ૧૧૯૨ ના જેઠ માસનો લેખ મળ્યો છે જેમાં, એ બધાં વિશેષણો ઉપરાંત 'અવંતીનાથ'નું નવું વિશેષણ લગાડેલું મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધરાજે જ્યારે માલવા ઉપર વિજય મેળવ્યો અને ત્યાંના પરમાર રાજા યશોવર્માને કેદ કરી થોડા દિવસ અણહિલપુરમાં આણ્યો, ત્યારે એ 'અવંતીનાથ'નું વિશેષણ તેણે પોતાના નામ સાથે જોડ્યું હતું. એટલે આ પુણ્નિકાલેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સં. ૧૧૯૧ ના ફાલ્ગુણ અને ૧૧૯૨ ના જેઠ માસ દરમિયાન સિદ્ધરાજ માલવા ઉપરની જીત મેળવવા સફળ થયો હોવો જોઈએ. અને એ વાત બીજા લેખો પરથી પણ પુરવાર થાય છે.

સિદ્ધરાજ વિષેનો આવો છેલ્લો લેખ જે મળ્યો છે તે સં. ૧૧૯૮ના કાર્તિક વદિ ૧૩ નો છે. સં. ૧૧૯૯ ના માર્ગમાસનો કુમારપાલના રાજ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી પ્રયંધોમાં જે, સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૫૦ માં રાજગાદી મળ્યાની અને ૪૯ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યાની નોંધ કરેલી છે, તે યથાર્થ છે; એમ આ લેખો પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

આ દાખલાઓ પરથી આપણે સમજી શકીએ કે ગ્રંથોની અંતે આવેલા પુણ્નિકાલેખો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલા બધા ઉપયોગના હોય છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડનારું બીજું પ્રધાન સાધન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોનું ગણાય. એ જાતના સાધનનાં સ્વરૂપ અને ઉપયોગ જાણીતાં છે તેથી તેની ચર્ચા કરવી આવશ્યક નથી. ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પૂર્વકાળ, જેમાં ખાસ કરીને વલ્લભીની રાજસત્તા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તે

સમયના શિક્ષાલેખો નથી મળ્યા, પણ તાત્રપત્રો બહુ સારી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયાં છે. એ તાત્રપત્રોના આધારે જ વલ્લભીવંશની સત્તા અને સ્થિતિ આદિનું જ્ઞાન આપણને મળી શકે છે.

વલ્લભીવંશના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ગૂજરાતના દક્ષિણભાગ પર—જેને તે વખતે લાટ દેશના નામે ઓળખવામાં આવતો—દક્ષિણના ચાલુક્યો અને હર્યના ગૂર્જરલોકોનું રાજ્ય હતું. તેમના વિષેનાં જે થોડાંક તાત્રપત્રો મળ્યાં છે તે પરથી તેમની સત્તાના સમયની કેટલીક રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે.

વલ્લભીના નાશ પછી અણ્ણિકપુરનો ચાવડાનાજવંશ ઉદ્ભવ પામે છે. પણ દુર્ભાગ્યે એ વંશ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક પણ શિક્ષાલેખ કે તાત્રપત્ર હજી સુધી મળ્યું નથી.

ચાવડાઓના સમયમાં દક્ષિણ ગૂજરાત એટલે લાટદેશ પર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની એક શાખાની મુખ્ય સત્તા હતી. એ શાખાના સંબંધીય પણ થોડાંક તાત્રપત્રો મળ્યાં છે. શિક્ષાલેખો નથી.

ચાવડાવંશ પછી ચૌલુક્યોની સત્તા ગૂજરાત પર જામી અને તે ઉન્નતિના ચરમ શિખરે પહોંચી. એમના સમયનાં તાત્રપત્રો અને શિક્ષાલેખો અને મળ્યાં છે, જેમની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ જેટલી થવા જાય છે.

ચૌલુક્યો પછી તેમની જ શાખા૩૫ વાઘેશાઓની ૪ પેઢીએ ગૂજરાતમાં સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે રાજ્ય કર્યું. તેમના સમયનાં ૧-૨ તાત્રપત્ર અને પંદરેક જેટલા શિક્ષાલેખો જાણમાં આવ્યા છે.

શિક્ષાઓ—મુદ્રાઓ

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોમાં શિક્ષાઓ એટલે મુદ્રાઓ પણ એક ખાસ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. એ શિક્ષાઓ તાંબા, જસત, ચાંદી અને સોના આદિ ધાતુના હોય છે. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની કડીઓને બંધ પેસતી કરવામાં આ મુદ્રાના સાધને બહુ મદત આપી છે. કેટલાયે રાજાઓ અને રાજવંશોની હયાતી માત્ર આ શિક્ષાઓના આધારે જ જાણવામાં આવી છે. પણ, જે સમયના ગૂજરાતના જીવન વિષેની સામગ્રીનો હું ઊઠાપોઠા કરવા માગું છું તેમાં વિશેષ મદતગાર થાય એવું શિક્ષાનું સાધન આપણને નથી મળતું. એમ જણાય છે કે

પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં ધણા બાગે પરદેશી નાણાનું ચલણ હતું તેથી ગૂજરાતના રાજાઓએ, તેમના સમકાલીન અને પડોશી બીજા રાજાઓની જેમ, પોતાનું સ્વતંત્ર નાણું ચાલુ કરવાના ખાસ પ્રયત્નો કર્યા જણાતા નથી.

વલ્લીવંશના કોઇ કોઇ શિક્ષકો મળી આવતા હોવાનું કહેવામાં આવે છે પણ તે વિષે હજી મુદ્રાવિદ્યાના પંડિતોમાં મતેકય નથી. કલકત્તામાં મારા એક મિત્રના શિક્ષકોના સંગ્રહમાં મેં એક શિક્ષકો જોયા છે જેના પર ભટ્ટાર્કના નામ જેવું કાંઇક વંચાય છે પણ તે સંદિગ્ધ લાગે છે.

ચાલુક્યો અને વાઘેલાના વંશના શિક્ષકોના ઉલ્લેખો પ્રબંધોમાં મળે છે. બીમપ્રિય, કુમારપાલપ્રિય, લૂણસાપ્રિય, વીસલપ્રિય આદિ ટંકાઓ તે તે નામના રાજાઓના ચલાવેલા ગૂજરાતમાં ચાલતા હતા એમ એ પ્રબંધગત ઉલ્લેખોથી સમજાય છે. પણ હજી સુધી એ જાતના શિક્ષકો ક્યાંએ મળ્યા નથી.

આથી પ્રાચીન ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસના આલેખનમાં આ શિક્ષકોની સાધન આપણને ખાસ સહાયભૂત થઇ શકે તેમ નથી.

વિદેશી સાહિત્ય

પ્રાચીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપચિત્રણમાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સામગ્રી, ભારત બહારના-વિદેશી સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે. એ વિદેશી લેખકોમાં, એક તો બૌદ્ધધર્મી ચીની પ્રવાસીઓ છે; અને બીજા ઈસ્લામી અરબ લેખકો છે.

૧. ચીની સાહિત્ય

ચીની પ્રવાસીઓમાં વૅહેન્ટ્સાંગ મુખ્ય ગણાય. વિક્રમના ૭ મા સૈકાના અંતમાં એ મહાન જ્ઞાનપિપાસુ પરિવાજક, અનેક યાત્રાઓ વેડી, ચીનથી ભારતમુખેની યાત્રાએ આવ્યો અને ભારતના દરેક પ્રદેશમાં એણે પરિભ્રમણ કરી અહિંની અનેક જાતની પરિસ્થિતિનું યથાસાધ્ય જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એની એ ભારતયાત્રાના સંબંધનાં બે પુસ્તકો ચીની ભાષામાં લખેલાં મળે છે જેમાં એક તો એનું પોતાનું લખેલું પ્રવાસવૃત્તાંત છે અને બીજું એના શિષ્યમિત્રે લખેલું એનું જીવનવૃત્તાંત છે, એ બંને પુસ્તકોમાં ગૂજરાતને લગતી કેટલીક હકીકતો નોંધેલી મળે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજધાની સિલ્હમાલ, સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની વલ્લી, તેમજ લાટના

ભરૂચ, ખેડા અને આનંદપુર વગેરે સ્થાનોનો પરિચય એ પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવાસીનું મુખ્ય ખર્ચ બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓની વિગત આપવાનું છે; પણ તે સાથે દરેક સ્થાનના રાજ્ય અને ભોક્ષમાજની રીતભાત અને ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વગેરેનું સૂચન પણ એ કરે છે.

હિંદુસ્થાનની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે બ્હેન્ટસાંગનાં આ પુસ્તકો એક બહુમૂલ્ય સામગ્રી જેવાં ગણાય છે.

બ્હેન્ટસાંગ પછી ૩૦-૪૦ વર્ષે તેના જેવો બીજો ચીની પ્રવાસી ઇર્સીંગ કરીને આવ્યો અને તેણે પણ પોતાનું પ્રવાસવૃત્તાંત પોતાની માતૃ ભાષામાં લખ્યું. જે કે તેનું એ પુસ્તક બ્હેન્ટસાંગના પુસ્તક જેટલું બહુવિધ સામગ્રીબરેલું નથી; છતાં તેમાં, ભારતના વિદ્યાવ્યાસંગને લગતી હકીકતો સારા પ્રમાણમાં મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ નામના બે મહાન બૌદ્ધ આચાર્યો વિષે એમાંથી કેટલુંક જાણવા જેવું મળી આવે છે.

૨. અરબી સાહિત્ય

મુસલમાનો, વિજેતાઓ બનીને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, ત્યાર પહેલાં પણ કેટલાક અરબ મુસાફરો વ્યાપારી અને પ્રવાસી તરીકે હિંદુ-સ્થાનમાં, ખાસ કરીને દરિયાકાંઠાના મુઠ્ઠાકોમાં, અવારનવાર આવતા જતા રહ્યા છે અને તેઓ તે વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય અરબીભાષામાં પોતાની પાછળ મુકતા ગયા છે. જે સમયને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિચારણા કરાય છે તે સમયના મુખ્ય મુખ્ય અરબી લેખકો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય.

કિતાબુલ્ મસાલિક વલ્ મમાલિક

૯ મા સૈફાના અંતમાં, બગદાદમાં ઇબ્નેબુહાજમા નામનો એક, ખલીફા અબ્બાસીનો, રાજકર્મચારી થઇ ગયો. એ, ખલીફાના ટપાલ અને ગુપ્ત સંદેશોનો મોકલવાના ખાતાનો, ઉપરી અમલદાર હતો. આથી એણે બગદાદથી બિન્નબિન્ન દેશોમાં જવા આવવાના માર્ગોના વિવરણને લગતું એક પુસ્તક લખ્યું જેનું નામ કિતાબુલ્-મસાલિક વલ્ મમાલિક છે. એ પુસ્તકમાં, દુનિયાના બીજા દેશોની સાથે હિંદુસ્થાનના પણ જલ અને

સ્થાનના વ્યાપારી માર્ગોનું કેટલુંક વિવરણ આપ્યું છે તથા દેશમાં વસતી કેટલીક જુદીજુદી જાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અરબી ભાષામાં હિંદુસ્થાનની ભૌગોલિક માહિતી આપતું આ સૌથી પહેલું પુસ્તક કહેવાય છે. આ પુસ્તકમાં સિન્ધના નામ નીચે જે જે શહેરોનાં નામો આપ્યાં છે તે પરથી જણાય છે કે તે વખતના આરબો બહુચીસ્તાનથી લઈ ગૂજરાત સુધીના સારાથે પ્રદેશને સિન્ધ સમજતા હતા. એ પુસ્તકમાં ખંભાત, ગંધાર અને બરુચ વગેરે ગૂજરાતના શહેરોનો ઉલ્લેખ છે મંચકાર જાને હિંદુસ્થાનમાં નથી આવ્યો. પણ તેણે પોતાના અધિકાર નીચે રહેતા માન્યસો પાસેથી, જેમાંના કદાચ કેાઇ કેાઈ હિંદુસ્તાનમાં અવશ્ય આવ્યા હશે, મેળવેલી હકીકતના આધારે પોતાનું વર્ણન લખ્યું છે.

સુલૈમાન સૌદાગર—સિલસિલતુત્તવારિખ

ભારતમાં જે અરમયાનીઓ જાતે આવ્યા તેમાં, જેનું લખેલું સૌથી પહેલું યાત્રા વિવરણ મળે છે તે, સુલૈમાન સૌદાગર છે. એ એક વ્યાપારી હતો. ધરાકના બંદરેથી ચીન સુધીના પ્રદેશની એ યાત્રા કર્યા કરતો હતો, અને તેથી એણે ભારતના આખાથે દરિયાકાંડા ઉપર કેટલાયે ચક્રર માર્યા હતા. એણે પોતાના એ પ્રવાસોના વૃત્તાન્તનું સિલસિલતુત્તવારિખ નામનું એક પુસ્તક હિ. સ. ૨૩૭ માં બનાવ્યું. એ પુસ્તકમાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ, જેમનું મિરઠ વલ્લભરાય હતું, તેમનો ‘બલકરા’ના નામે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તથા ગૂર્જર રાજાઓનો જજ્જરના નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે. હિન્દુસ્થાનના કેટલાક રીતરીવાજોનું પણ એમાં વિગતથી વર્ણન કરેલું મળે છે. ગૂર્જરરાજાનો પરિચય આપતાં એ લખે છે કે—‘એ રાજાની પાસે ઘણું મોટું સૈન્ય છે. એની પાસે જેવા ઘોડાઓ છે તેવા બીજા કોઈ રાજા પાસે નથી, પણ એ આરબ લોકોનો જ પરો દુસ્મન છે. એના પ્રદેશની આસપાસ પણ સમૃદ્ધ છે. એની પાસે ઘણા જનવરો છે અને હિન્દુસ્થાનના બધા પ્રદેશો કરતાં એના રાજ્યમાં ચોરીનો ભય બહુ જ ઓછો છે.’ આ ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગૂજરાતના ગૂર્જર પ્રતિહારવંશને કહેશીને છે જેણે પ્રારંભમાં આવેલા આરબો સાથે સિન્ધની સીમા ઉપર કેટલીક લડાઇઓ લડી હતી.

અબૂજૈદ હસર સૈરાફી

હારસની ખાડીમાં સૈરાફ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું ત્યાં અબૂજૈદ નામે કરીને એક આરબ વ્યાપારી રહેતો હતો. તેણે સુલૈમાન સૌદાગરનું

યાત્રાવિવરણ વાંચીને ૨૫-૩૦ વર્ષ પછી તેની શૂર્તિકાએ એક પુસ્તક લખ્યું. તે પણ સૈરાહ, ચીન તથા હિન્દુસ્થાન વચ્ચે બાપાર માટે મુસાફરી કર્યા કરતો હતો. મસજીદી નામનો પ્રસિદ્ધ મુસાફર હિ. સ. ૩૦૦માં તેને સૈરાહમાં મળે મળ્યો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં એવો દાવો કર્યો છે કે-હું પહેલાં માણસ છું જેણે એ વાતનો ખતો લગાડ્યો છે કે ભારત અને ચીનનો સમુદ્ર ઉપરથી ફરીને ભૂમધ્યસાગરમાં મળી ગયો છે. એના પુસ્તકમાં વલ્લભરાય વગેરે રાજાઓના રાજ્યના ઉલ્લેખો છે, તેમજ દરિયાકાંડાના પ્રદેશોને લગતી કેટલીક વાતો એમાં લખેલી મળી આવે છે.

અબૂદલ્ફ મુસદ્દર બિન મુહલહિલ ચંચૂડ

આ એક બહુ મોટો આરબ યાત્રી હતો. એનો સમય હિ. સ. ૩૩૧ થી ૩૩૭ સુધીનો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. એ બમહાદથી તુર્કિસ્તાન ગયો હતો અને જુખારાના શાહ નસર સામાનીને મળ્યો હતો. ત્યાંથી એ એક ચીની રાજદૂતની સાથે ચીન ગયો. પછી ચીનથી પાછો તુર્કિસ્તાન, કાશુલ, તિબ્બત અને કાશ્મીર થયો મુસ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના દક્ષિણ ભાગના દરિયાકાંડા ઉપર આવેલા કોલમ બંદર સુધી પહોંચ્યો હતો. ધણું કરીને, સ્થળમાર્ગે ભારતની મુસાફરી કરનાર આ પહેલો આરબ પ્રવાસી હતો. એણે પોતાના પુસ્તકમાં મુસ્તાન અને સિન્ધ વગેરે પ્રદેશોની કેટલીક હકીકત લખી છે.

બુજુર્ગ બિન શહરયાર, હિ. સ. ૩૦૦

આ એક વહાણુ અધ્યાવનાર નાવિક હતો. એ પોતાના જહાજો, ઇરાકના બંદરેથી ભારતના દરિયાકાંડાનાં બંદરો અને દાપુઓથી લઈ ઠેક ચીન અને જાપાન સુધી લઈ જતો અને લાવતો હતો. એણે તથા એના સાથીઓએ જલમાર્ગમાં જે જે વાતો જોઈ અને સાંભળી હતી તે બધી અરબી ભાષામાં અબ્બાથયુઝ હિન્દ એ નામના પુસ્તકમાં લખેલી છે જેમાં દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાતની અનેક ઘટનાઓનો સમાવેશ થાય છે. ચૈત્ર, સોપારા અને થાણા વગેરે ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા પર આવેલાં સ્થાનોનો પણ નિર્દેશ કરેલો મળી આવે છે.

મસજીદી, હી. સ. ૩૦૩

મસજીદી, જેનું અસલ નામ અબુલ હસન અલી હતું, એક ઉચ્ચકોટીનો ઇતિહાસલેખક, જૂગોલલેખક અને પ્રવાસી હતો. પોતાની જીંદગીના ૨૫ વર્ષ એણે પ્રવાસ કરવામાં અને પરિભ્રમણ કરવામાં વીતાડ્યા હતા. એણે પોતાના જન્મસ્થાન બગદાદથી પ્રવાસ શુરુ કર્યો હતો અને ઇરાક, શામ, આરમિનીયા, રૂમ, આફ્રિકા, સડાન અને જંગ વગેરે મુલકો ઉપરાંત ચીન, તિબ્બત, ભારત અને સરન્દીપ સુધી એ ફર્યો હતો. એણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં પણ અત્યારે માત્ર એનાં, ઇતિહાસનાં, બે પુસ્તકો મળે છે. એક પુસ્તકનું નામ કિતાબુલ તરખીહ વલ્ અશરાફ છે જે ટુંકું છે અને બીજું પુસ્તક મુરુજુઝ-ઝહબ વ મઆદનુઝ્ જૈહુર છે. એ પુસ્તકમાં મુખ્ય રીતે તો ઇસ્લામનો ઇતિહાસ આવેલો છે પણ એના પ્રારંભમાં સંસારની બધી જાતિઓનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપ્યો છે. તેમાં ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે. હિન્દુસ્થાનની-ખાસ કરીને પંજાબની નદીઓનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર કરવામાં આવ્યો છે. હિ. સ. ૩૦૩માં એ ખંભાત આવ્યો હતો. તે વખતે ત્યાંનો મુખ્ય અધિકારી એક વાણીયો હતો જે દક્ષિણના વસ્ત્રભરાયની હકુમત નીચે શાસન ચલાવતો હતો.

ઈસ્તખરી, હિ. સ ૩૪૦

અમૂ ઇસહાક ઇબ્રાહીમ બિન મુહમ્મદ ફારસી નામનો પ્રવાસી સાધારણ રીતે ઇસ્તખરીના નામે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એ કર્ખ નામના બગદાદના એક મોહલ્લામાં રહેતો હતો. એ જગરો મુસાફર હતો. એશિયાના લગભગ બધા દેશોની એણે મુસાફરી કરી હતી. જૂગોલને લગતાં બે પુસ્તકો એનાં લખેલાં મળે છે. કિતાબુલ અફાસોમ અને કિતાબુલ મસાલિકુલ મમાલિક. આ પુસ્તકોમાં અરબ અને ઇરાન ઉપરાંત કાબુલિસ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના ઉલ્લેખો છે. ભારતીય મહાસાગરનું, જેને એ પારસના મહાસાગર તરીકે ઓળખે છે, વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. હિ. સ. ૩૪૦માં એ ભારતમાં આવ્યો હતો અને પોતાના સમકાલીન પ્રવાસી નામે ઇબ્ન હૌકલને આ દેશમાં જ એ મળ્યો હતો. એણે વસ્ત્રભરાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સિન્ધ પ્રાંતનો એક નકશો પણ એણે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યો છે.

इमन हाकल, हि. स. ३३१-५८

એ બગદાદનો મોટો બાપારી હતો. હિ. સ. ૩૩૧માં એ બગદાદથી મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો અને યુરોપ, આફ્રિકા અને એસીયાના મુલકોમાં ખૂબ ભળ્યો હતો. સ્પેન અને સીસિલીથી લઈ હિન્દુસ્થાન સુધીની જમીનને એ ખુંદી વળ્યો હતો. એણે પણ બધા દેશોના નકશાઓ આલેખ્યા હતા. અવધના શાહના પુસ્તકાલયમાં એના પુસ્તકની એક પ્રતિ હતી જેમાં સિન્ધ અને ગૂજરાતના બંદરોનું સ્થાન બતાવતું એક સ્થૂળ માનચિત્ર દોરેલું હતું. જો કે આ નકશો બહુ જ અસ્પષ્ટ અને અવ્યવસ્થિત છે, છતાં, ઘણું કરીને સંસારના સાહિત્યમાં, ગૂજરાતના બુલાગતે આલેખતો આ નકશો સૌથી પહેલો ગણાય. જે નકશો એમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમાં ગૂજરાતથી લઈ સીસ્તાન સુધીનાં આખાદીનાં મુખ્યમુખ્ય સ્થાનો સૂચવેલાં છે. આ પહેલો આરબ યાત્રી અને બુગોલલેખક છે જેણે હિન્દુસ્થાનની સંપૂર્ણ લંબાઈ-ચોડાઈ આપવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

अल्बेरूनी, हि. स. ४००

કિતાબુલ્ હિન્દ નામનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ લખનાર અલ્બેરૂની, ભારત વિશે લખનારા વિદેશી ગ્રંથકારોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણી શકાય. એ સુસ્તાન મહમૂદ ગઝનવીનો સમકાલીન અને તેનો પ્રતિષ્ઠિત દરબારી વિદ્વાન હતો. મહમૂદ ગઝનવીએ હિન્દુસ્થાન ઉપર સ્વારીઓ કરતી શુરુ કરી તે પહેલાં એ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને અનેક વર્ષો આ દેશમાં રહી એણે સંસ્કૃત વિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કર્યો હતો. હિન્દુસ્થાનની તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું આકલન એણે ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક કર્યું હતું. એનું કિતાબુલ્ હિન્દ નામનું પુસ્તક, એક રીતે હિન્દુસ્થાનના સર્વગ્રંથહનો એક નાનકડો સુંદર ગ્રંથ ગણાય. એમાં એણે હિન્દુસ્થાનના ધર્મ, સમાજ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ખગોલ, બુગોલ, અને જ્યોતિષ વગેરે અનેક વિષયોનું માર્મિક વર્ણન કરેલું છે. ગૂર્જરાજાઓની અણહિલપુરનો, મુસલમાની સાહિત્યમાં, સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. જ્યોતિષવિષયક બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત નામના ગ્રંથના પરિચયમાં લખે છે કે તેનો કર્તા વિષ્ણુનો પુત્ર ધ્રુવ છે જે બિલ્વ-માલનો રહેવાસી હતો. એ બિલ્વમાલ મુદ્રતાન અને અણહિલવાડની વચ્ચે આવેલું છે, અને અણહિલવાડથી ૧૬ યોજન દૂર છે. બીજો એક ઠેકાણો

એ લખે છે કે—અમ્મના ને ગૂર્જરાનું હાથનું રહેકાણુ છે તેથી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૬૦ ફરશાખ જેટલે દૂર અણહિલવાડ, અને ત્યાંથી ૫૦ ફરશાખ જેટલું દૂર દરિયાકાંઠે સોમનાથ આવેલું છે. વળી એક ત્રીજે ઠેકાણે એ વલ્લભી સંવત્તો ઉદ્દેશ્ય કરતાં લખે છે કે—વલ્લભી સંવત્ત એ વલ્લભી નગરના રાજાઓનો ચલાવેલો છે, જે વલ્લભી, અણહિલવાડથી લગભગ ૩૦ યોજન દૂર દક્ષિણમાં આવેલી છે. કિતાબુલ્લ હિન્દ સિવાય એક કાનૂન અસહિદી નામનું પણ અલ્મોસ્લીનું બીજું પુસ્તક છે જેમાં પણ હિંદુસ્થાનના અનેક નગરોનાં નામ અને તેમની લ'આર્ષ-ચોડાર્ષ આદિ લખેલાં છે.

આ લેખકો સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસલેખક અને ભૂગોલ-લેખક છે જેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં જ્યાં ત્યાં હિન્દુસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેમાંનો ખાસ કરીને સિન્ધ અને ગૂર્જરાતનો ઉદ્દેશ્ય આપણા વિષયને ઉપયોગી થાય તેમ છે. એ લેખકોમાં, વિત્તેષ ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય એક ઇબ્નરસ્તા (હિ. સ. ૨૬૦) અને બીજો કદામા ખિન બકર (હિ. સ. ૨૬૬) છે. તે પછી ખિલાલ્હરી (હિ. સ. ૨૭૯)નું નામ લઈ શકાય જેનો કુતૂ-હુલ્લ યુદ્ધાન નામનો ગ્રંથ કામનો છે. તે ઉપરાંત ઇબ્ન નદીમ ખગદાદી (હિ. સ. ૩૭૦)નું કિતાબુલ્લ ફેહરિસ્ત નામના પુસ્તકમાંથી પણ કાંઈક હકીકત મેળવી શકાય છે.

આ રીતે પ્રાચીન ગૂર્જર સંસ્કૃતિની પ્રતિકૃતિ આલેખવામાં જે જાતની સાહિત્યિક સાધનસામગ્રી સહાયબૂત થાય તેનો કેટલોક ચિતાર મેં અહિં આપ્યો છે. હજી પણ એવી બીજી અનેક વસ્તુઓ અને કૃતિઓ હશે જે અણપિ શોધકજનોની દૃષ્ટિ નીચે નહિ આવી હોય.

સ્થાપત્ય અને ભાર-કર્થ

હવે, એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવી એક બીજી પ્રકારની સામગ્રી છે જેની થોડીક નોંધ લેવી જરૂરની છે. એ સામગ્રી હજી સાહિત્યિક સામગ્રી કરતાં બિન્ન સ્વરૂપની છે. એનું નામ સ્થાપત્ય અને ભાર-કર્થ. પથર, લાકડ, માટી વગેરે ઉપાદાનોમાંથી સ્થપતિદારા સર્જાએલી કાંઈ પણ કૃતિ-વસ્તુનો સમાવેશ સ્થાપત્યમાં થાય છે; અને લોદું, તાંબુ, પિત્તળ, સોનું, ચાંદી આદિ ધાતુઓમાંથી ધડેલી વસ્તુઓનો અંતર્ભાવ ભાર-કર્થમાં થાય છે. મંદિરો, મકાનો, સરોવરો, કુવા-વાવો અને પાંખાણ, લાકડ, માટી

વએરેની મૂર્તિઓ સ્થાપત્યની વસ્તુઓ છે; ત્યારે, ગૃહોપયોગી ધાતુનિર્મિત વાસણુ-વર્તન, રાચ-રચીકું, અશંકાર-આભૂષણ અને દેવ આદિની મૂર્તિઓ ભાસ્કર્યની ચીજો છે. આ વસ્તુઓનાં નિર્દર્શનથી તે તે કાળના રાષ્ટ્ર અને સમાજની કળા, રુચિ, બુદ્ધિ, સ્મૃત્તિ, કલ્પના અને નીતિ-રીતિ આદિ સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું ધણું સારું આકલન થઇ શકે છે. કેટલીક વખતે તો ક્ષિપ્તિન સામગ્રી કરતાં પણ આ જાતની દર્શિત સામગ્રી સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને, વધારે વિશદ અને વધારે પ્રમાણબૂત રૂપે આપણને સમજાવે છે. અમુક અંશકારે અમુક સૈકામાં બનાવેલા પ્રાસાદમંડન વિષયક શિલ્પઅંશ કરતાં એ જ સૈકાના કોઈ સૂત્રધારે સર્જેલા પ્રત્યક્ષ પ્રાસાદની મહત્તા અનેક રીતે વધી શકે છે. ગ્રીક અને રોમની સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, સાહિત્ય કરતાં, સ્થાપત્યદ્વારા વધારે મળે છે, એ પશ્ચિમના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સુવિદિત જ છે.

પશ્ચિમની બધી પ્રજાઓ આ જાતની સામગ્રીનું મૂલ્ય ધણું ઉંચું આંકે છે અને સર્વ રીતે એનું રક્ષણ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. દરેક પ્રજાએ, પોતપોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિ અને પૂર્વજોની સર્જેલી આ અમૂલ્ય સંપત્તિને સંઘડી રાખવા માટે મોટા મોટા સંગ્રહાલયો સ્થાપ્યા છે અને પ્રાણ આપીને પણ તેમનું રક્ષણ કરે છે. તેથી એ દેશોમાં આ જાતની સામગ્રી ઘણા વિપુલ પ્રમાણમાં તેમજ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મળી આવે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે આ બાબતમાં સૌથી વધુ દુર્લભ્ય આપ્યું છે. સાહિત્યના સંરક્ષણ માટે તો હજી કાંઈક આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે પણ સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્યના વિષયમાં તો આપણે સર્વથા અજ્ઞાન અને મૂઢ સાબીત થયા છીએ. દરેક જૂની ચીજને આપણે નકામી ગણી ઉકરડા ઉપર ફેંકતા આવ્યા છીએ અને આપણા પૂર્વજોની સ્મૃતિને ભૂંસતા આવ્યા છીએ.

વનરાજ, મૂળરાજ કે સિદ્ધરાજના સમકાલીન એવા કેટલાય યુરોપીય રાજાઓ, ધર્મચાર્યો કે શ્રીમંત કુટુંબોની અનેક જાતની હજારો નાની મોટી વસ્તુઓ યુરોપના સંગ્રહાલયોમાં સાચવેલી નજરે પડે છે, અને તે પોતાના સમયની સંસ્કૃતિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જગતને પૂરું પાડે છે. પણ આપણી પાસે એવી કશી જ વસ્તુ રહી નથી. કાલની કે મનુષ્યની કૃતા કરતાં આપણી પોતાની અજ્ઞાનતા જ એ વસ્તુઓના નાશમાં મુખ્ય કારણમૂળ છે એ આપણે ભારે શરમ અને ગ્લાનિ સાથે કબજ કરવું જોઈએ. અસ્તુ.

આપણી પાસે માત્ર હવે ગણ્યા ગાંક્યાં ૧૦-૨૦ મંદિરો કે ૫-૧૦ તેવા બીજા ખંડેરા સિવાય, એ પ્રાચીન યુગની સ્થાપત્ય વિજ્ઞાતિનું નિદર્શક બીજું કશું વિશિષ્ટ સાધન રહ્યું નથી. પણ જે છે તે બહુ અમૂલ્ય અને અજોડ છે, એટલે એ નિરાશાના રણમાં આશ્વાસનનો અમૃતમિન્ડુ છે, એમાં શક નથી. મોદેરાનું સૂર્યમંદિર, આજુ અને આરાસણનાં જૈનમંદિર, સિદ્ધપુરનો ખંડિત રૂદ્રમહાલય, વીરમગામનું મિનલસરોવર, પાટણની રાણકી વાવ, કપડવંજ અને વડનગરનાં તોરણો તથા ઝીંજીવાડા અને ડભોઈના દુર્ગ-દ્વાર—વગેરે ગુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પકળાનાં સર્વોત્તમ આભૂષણો છે. પુરા-વિદ્યાના મને ગૂર્જર સંસ્કૃતિની વિજ્ઞાતિના આ અણુમોલ્ક કીર્તનમણિઓ છે. એ કીર્તનોનો એક એક પત્થર અને તેમાં કાતરેલી એક એક રેખા અને એક એક આકૃતિ આપણને તત્કાલીન પ્રજાજીવનના ચિતારનો એકેકો પાઠ આપે છે.

ઉપસંહાર

ગૂજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનની આ પ્રકારની બહુવિધ સામગ્રી છે. તેનું અન્વેષણ-સંશોધન સંપાદન-પ્રકાશન આદિ યોગ્ય પદ્ધતિએ થાય તો તેથી આપણને આપણા ગૌરવભર્યા જૂતકાળનું બહુ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ દર્શન થાય. મદ્રાસ, મહારાષ્ટ્ર અને બંગાલ આદિ દેશોના વિદ્વાનો પોતાના પૂર્વજોની એ પુરાતન સ્મૃત્તિનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કાર કરવા જેટલો શ્રમ વેડી રહ્યા છે તેના પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં તો શૂન્ય જ છે. કલકત્તા અને મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓ પોતાના પ્રાંતની પુરાતન સંસ્કૃતિને વિવિધરૂપે પ્રકાશમાં આણવા જે પ્રયત્નો કરી રહી છે તેના મુકાબલામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ કશું જ નથી કર્યું, તે, એ યુનિવર્સિટીને તેમજ એ યુનિવર્સિટીના જૂના નવા સૂત્રધારોને ઓછું શરમાવનારું નથી.

ગૂજરાતના પુરાણયુગથી સમસુખદુઃખભાગી અને ગાઢસંબંધી એવા મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશના, જેટલા સરસ્વતીપુત્રોએ, મહારાષ્ટ્રના પુરાતન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સ્મારકોનાં સંશોધન, સંપાદન અને સંરક્ષણ માટે જે જાતનું ઉત્કટ વાક્યમયતપ આદર્યું છે; રાનડે, તેજંગ, ભાંડારકર, રાજવાડે, પાઠક, વૈષ્ણ આદિ સમર્થ વિદ્વાનોએ જે જાતની પોતાની માતૃભૂમિની સારસ્વત ઉપાસના કરી છે; તેના મુકાબલામાં, ગૂજરાતના કયા વિદ્વાનિરત વિદ્વાન પુરુષનું નામ સ્મરણ કરવાનું આપણે અભિમાન લઈ શકીએ? પૂનાની ડેક્કન કોલેજે મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનજ્યોતિ ફેલાવનારા જેટલા જ્ઞાનદીપકો પ્રકટાવ્યા તેના મુકાબલામાં અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજે, ગૂજરાતની જ્ઞાનસ્મૃત્તિ કે ગૌરવ-સ્મૃતિના એકાદા આવરણને પણ દૂર કરનાર કોઈ મંદપ્રકાશી પણ દીપક પ્રકટાવ્યો છે ખરો? પુરાતન ગૂજરાતનાં ગુણગૌરવથી મુગ્ધ થઈ ગૂર્જરમિત્ર દાર્જિસ સાહેબે નવેક દાયકા પહેલાં, રાસમાલા નામે ગૂજરાતના ગતજીવનની જે કાંઈ અવિશદ અને અપૂર્ણ કથા આલેખી ગયા; કે ૪ દાયકા પહેલાં, મુંબઈ

મેટ્રોપોલિટન પ્રથમ ભાગ માટે, સરકારી ખાતાએ પોતાના નોકરોના સામાન્ય રાજ્યદારી જ્ઞાન માટે મી. જેક્સન દ્વારા પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ભેગા કરેલાં સાધનો ઉપરથી જે કાંઈ ગૂજરાતના જૂના ઇતિહાસનું એક હાઈપ્રિન્ટ ગોઠવી લેવડાવ્યું; તેનાં ગોઠખાંપણને દૂર કરવાં કે તેનાં અંગ્રી-પાંગ્રીને સંપૂર્ણ કરવા માટે આજસુધીમાં એક પણ કોષ ગૂજરાતીએ ફાર્મિસ કે જેક્સન જેટલી પણ કશી વિશિષ્ટ જ્ઞાનોપાસના કરી છે ખરી ?

અદ્યતન, આ કહેલી વખતે મને ગૂજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરાતત્ત્વવેત્તા એવા સદ્ગત પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું વિસ્મરણ થતું નથી, એ મારે આપને જણાવવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે માત્ર તેમની જ સમર્થ પ્રતિભાને લીધે ગૂર્જરશાસિ સમર્થ પુરાવિદ્ પુત્રવતીના સૌભાગ્યફળને ધારણ કરવા સમર્થ થઈ શકી છે અને વન્ધ્યત્વના કલંકથી મુક્ત રહી શકી છે.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ભારતીય પુરાતત્ત્વના અનુસન્ધાન કાર્ય માટે ધણું મોટું કામ કર્યું હતું. એ વિષયની તેમની શક્તિ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં. તેમના કાર્યનું મહત્ત્વ જનરલ કર્નિંગહામના કાર્યથી જરાયે ઓછું નથી. તેમની સાથે સમાનાસને બેસી શકે એવો પુરાવિદ્ ભારતમાં ખીજે ક્યાંએ જન્મ્યો નથી, એ ગૂજરાત માટે ખરેખર અભિમાન લેવા લાયક છે; પણ ગૂજરાતીઓએ એવા સ્મરણીય પુરુષની કીર્તિને સાચવવા માટે કયું સ્મારક બનાવી પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી એ પ્રશ્ન પણ આપણા માટે શું ખરેખર વિચારણીય નથી ?

વિશેષ નામો અને વિશિષ્ટ ઉલ્લેખોની અકારાદિ અનુક્રમણી.

[સંખ્યા પૃષ્ઠાંક સૂચવે છે.]

અજયદેવ	૧૯	૦ ૦ ના રાજ્યના નાશની	
અજયપાલ	૧૮	કથા	૪૪
અજયભુક્ષ હિંદ	૫૬	૦ ૦ નું વર્ણન	૧૭
અજ્ઞેન કૃતિ	૩૭	૦ ૦ નો ઇતિહાસ	૨૭
અણહિલપુર (જુઓ અણહિલવાડ		૦ ૦ નો ચાલુક્ય રાજવંશ ૧૨, ૨૩	
તથા પાટણ) ૧૬, ૧૮,		૦ ૦ નો ચાવડા રાજ-	
૨૧, ૩૦, ૩૬, ૪૨, ૪૩,		વંશ	૨૩, ૫૫
૪૭, ૫૪, ૬૧.		૦ ૦ નો ચૌલુક્ય વંશ	૨૩
૦ ૦ ના ચાલુક્યોની		૦ ૦ નો નૃપતિ સિદ્ધરાજ	
સાલવારી	૩૬	જયસિંહ	૪૬
૦ ૦ ના ચાવડા, ચૌલુક્ય,		૦ ૦ નો મહાજન સીયા	૪૬
વાઘેલા	૩૮	અણહિલવાડ (=અણહિલપુર)	૪૬,
૦ ૦ ના ચાવડા, ચૌલુક્યો,			૬૧, ૬૨.
વાઘેલાની યાદી		અપભ્રંશ	૧૫
અને સાલો (સ્થ-		અફગાનીસ્થાન	૧૪
વિરાવલીમાં)	૩૧	અણુલ હસનઅલી	૬૦
૦ ૦ ના નગરશેઠા	૩૬	અખૂ ઇસહાક ઇબ્રાહિમ	
૦ ૦ પહેલાંના રાજાઓની		મુહમ્મદ ફારસી	૬૦
યાદી	૩૮	અખૂ જૈદ	૫૮
૦ ૦ ના રાજાઓ	૨૭	અખૂ દલ્લ મુસદ્દર બિન	
૦ ૦ ના રાજવંશમાં		મુહલહિલ યંબુઈ	૫૯
આંતરકલહ	૪૪		

અબ્યાસી ખલીફા	૫૭	અવધ	૨૮
અભયદેવસુરિ	૨૫,૨૭,૩૨	૦ ના સાહનું પુસ્તકાલય	૬૧
અબોરાજ	૪૪	અવંતીનાથ	૫૩,૫૪
અમદાવાદ	૬,૮	આંબાના ઝાડ ઉપર	
૦ ૦ ની મૂળરાત કાલેજ	૬૪	રાજકરનો અભાવ	૩૩
અમરચંદ્ર સુરિ	૩૪	આક્ષપટલિકના હાથનાં	
અમરેલી	૨૯	લખેલાં પુસ્તકો	૫૨
અમીરે શિકાર		આચારોપદેશ	૩૯
(તુરુષ સેનાપતિ)	૨૨	આદિનાથનું મંદિર	૩૬
અંબદેવ સુરિ	૩૦	આદેશપત્ર	
અંબાદેવી	૪૭	—રાગનો	૪૧
અરબ	૬૦	આનંદ અમાત્ય	૪૮
૦ પ્રવાસી	૫૭	આનંદપુર	૫૮
૦ મુસાફરો	૫૭	આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન	૩૨
૦ યાત્રીઓ	૫૮	આફ્રીકા	૬૦,૬૧
૦ લેખકો (ઇસ્લામી)	૫૬	આણ (જુઓ અર્જુનાચલ)	૨૨,
૦ વ્યાપારી	૫૭	૩૬,૫૧,૬૪	
અરબી અંકકાર અલ્ખમેરની	૧૧	૦ ઉપર વિમલચાહનું મંદિર	૪૮
અરબી ભાષા	૫૭	૦ નાં જૈન મંદિરો	૬૪
૦ ૦ માં હિંદુસ્થાનની		૦ ના પરમાર	૪૭
લૌગોલિક માહિતી		આબડ	૩૪
આપતું પ્હેલું પુસ્તક	૫૮	આબૂ	૫૧
અરિસિંહ કવિ	૨૦,૨૩	આમ રાજા	૩૮
અર્જુનદેવ	૫૦	આમણ	૪૯
અર્જુનવર્મા	૪૪	આરમિનીયા	૬૦
અર્જુરાજ	૩૯	આરાસરનાં જૈન મંદિરો	૬૪
અર્જુનાચળ (જુઓ આણ)	૧૩	આકિઓલોજીકલ ખાતું	૩૩
અલકખાન	૩૦	આર્યાવર્તનો મહાન સમ્રાટ	૧૩
અલાઉદ્દીન ખીલજી	૨૮,૪૩	આલિમ	૪૦
અલ્ખમેરની	૧૧,૬૧,૬૨	આસારાજ	૪૦
		આસાપલ્લી	૪૬
		૦ નો શ્રીમાળી શેઠ	
		નાગિલ	૪૬

આશુક મંત્રી	૨૧, ૫૪	ઐતિહાસિક નાટક (-હમીરમહમદન) ૨૨	
આહવમસ્ત	૧૭	ઐતિહાસિક પુરાવા	૨૭
છત્રેજ સસ્તનત	૮	૦ પ્રબંધો	૩૪
ઇતિહાસ (બુઓ ઐતિહાસિક)	૧૦	૦ બાબતો	૪૬
૦ અને પુરાતત્ત્વ	૫	૦ મૂલ્ય	૫૦
ઇતિહાસકાર	૬	૦ બ્યક્તિઓ	૪૮
ઇતિહાસની દષ્ટિ-ગૂજરાતના		૦ સામગ્રીનું ખીજું સાધન	
-સમુચ્ચય ભારતના	૬	-શિલાલેખો	૫૪
ઇતિહાસ	૫૭	ઐતિહાસ તથ્ય	૪૧
ઇન્દ્રકંસ	૩૬	ઓડિસા	૫
ઇન્દ્રાચાર્ય	૧૬	ઓસવાલ	૫૨
ઇન્દ્ર નદીમ બગદાદી	૬૨	કક્ક સુરિ	૩૦
ઇન્દ્રનરસા	૬૨	કચ્છ	૨૬
ઇન્દ્ર કૌકલ	૧૦, ૬૧	કદામા બિન ભાદર	૬૨
ઇન્દ્રે ખુદા જાયા	૫૬	કર્નિગહામ, જનરલ	૬૫
ઇરાક	૬૦	કનોજ	૨૪, ૪૫
૦ નું બંદર	૫૮	કપડવંજનું તોરણ	૬૪
ઇરાન	૬૦	કર્ષ	૬૦
ઇસ્તખરી	૬૦	કર્ણદેવ	
ઇસ્લામનો ઇતિહાસ	૬૦	- (ચાલુક્ય) ૧૬, ૨૬, ૩૨, ૪૮, ૫૧	
ઇસ્લામી સૈન્ય	૪૩	૦ ૦ ની ગળની ઉપર	
ઇસ્લામી સત્તાનું સ્થાયી શાસન	૨૮	ચઢાઇ	૧૬
ઉદયપ્રભ સુરિ	૨૧, ૨૩, ૨૪	કર્ણ વાઘેલો	૩૮, ૪૪
ઉદયરાજ-ગૂર્જરાતીય મંત્રી	૪૬	કર્ણસુદરીનાટિકા (ખિસ્લુ કવિવૃત્ત)	૧૬
ઉદયસુદરી કથા (સોહલકવિવૃત્ત)	૧૫	કર્ણાટક	૫, ૨૮
ઉદ્યોતન સુરિ	૧૪	કર્નલ ફાર્ગસ	૨૭
ઉપદેશ તરંગિણી		કલકત્તા મુનિવર્સિટી	૬૪
(રત્નમંદિરવૃત્ત)	૩૫, ૩૮	કલ્યાણનો ચૌલુક્ય રાજા	
ઉપદેશ સપ્તતિ	૩૬	આહવમસ્ત	૧૭
ઉરંગઝ શહેર	૩૧	કલ્હણ	૩૪
એશિયા	૬૧	કવિશિક્ષા (વિનયચંદ્રસરિવૃત્ત)	૨૫
ઐતિહાસિક કથાઓ	૩૬	કાઠિયાવાડ	૨૮
ઐતિહાસિક નાટક			
(-મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર)	૧૮		

કાંદખરી	૧૫.
કાનૂન મસજીદી	૬૨
કાન્હડે	૪૪
કાન્હડે પ્રબંધ (પદ્મનાભકૃત)	૪૩
કાન્હા	૫૦
કાબુલ	૫૯
કાબુલિસ્તાન	૬૦
કાપરથ	૫૨
• કવિ સોરુલ	૧૫
કાબ્યમીમાંસા	
(રાગશેખરકૃત)	૧૫, ૨૫
કાબ્યાનુશાસન (વાગ્બટ કૃત)	૩૯
કાશ્મીર	૫૯
• નો ઇતિહાસ	૨૭
કાશ્મીરી કવિ જ્યાનક	૪૨
• • બિલ્હણ	૧૬
કિતાબુલ અકાલિમ	૬૦
કિતાબુલ તમ્મીહ વલ્	
અશરાફ	૬૦
કિતાબુલ ફેહરિસ્ત	૬૨
કિતાબુલ મસાલિક વલ્	
મસાલિક	૫૭, ૬૦
કિતાબુલ હિંદ	૧૧, ૬૧, ૬૨
કીર્તીનમણિઓ	૬૪
કીર્તિકૌમુદી (સોમેશ્વર કવિકૃત)	૨૦, ૨૧
કીલ્હોર્ન	૫૦
કુતુબુલ જુલ્હાન	૬૨
કુમારકવિ (વરીહ ન્યાયાધીશ)	૪૯
કુમારદેવી	
(વસ્તુપાલ તેજપાલની માતા)	૩૫
• આશ્વરાજ-પુનર્લમ	૩૫, ૩૭

કુમારપાલ	૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૫, ૩૨
	૩૩, ૩૬, ૩૯, ૪૩, ૪૭
	૪૮, ૪૯, ૫૦
• ચરિત્ર	૩૨
• નાં ચરિત્રો	૩૪
• ની પ્રવાસી દશા	૩૩
• ની લલાઇ મલ્લિકાર્જુન સાથે	૪૩
• નો મંત્રી વાગ્બટ	૨૧
કુમારપાલ પ્રતિબોધ	
(સોમપ્રભસરિકૃત)	૧૮
કુમારપાલ પ્રબંધ	
(જિનમંડનોપાખ્યાય કૃત)	૩૪
કુમારપાલ પ્રિય (નામનો ટંક)	૫૬
કુમારવિહારશતક (રામચંદ્રકવિકૃત)	૧૮
કુલાચાર	૪૨
કુવલયમાલા કહા	
(ઉદ્યોતનસરિકૃત)	૧૪, ૪૫
• • ની પ્રશસ્તિ	૪૫
કૃષ્ણકવિ	૩૭
કૃષ્ણ વાસુદેવને લગતું જૈન પુરાણાત્મક ચરિત્ર	૪૮
કાંકણપતિ મલ્લિકાર્જુન	૪૩
કાંકણ પ્રદેશ	૧૬
કાલમગ્ધર	૫૯
કૌટુંબિક સમાચારગત્રો	૪૦
ખતપત્રો	૪૦, ૪૧
ખત્રી	૩૮
ખંડિયા રાજા ઉપર આદેશપત્ર	૪૧
ખંભાત	૨૦, ૩૧, ૩૨, ૫૮, ૬૦
• નો પુસ્તક સંગ્રહ	૫૦
• નો સુખો જયન્તસિંહ (જુઓ જયન્તસિંહ)	૨૨
ખેંગાર -સોરઠનો રાજા	૪૬
ખેડા	૫૭

ખેરાણુ	૨૬	• નાં તીર્થસ્થાનો	૩૬
ખ્યાતોનું સાહિત્ય	૩૭	• ના રાજવંશ અને પ્રધાન	
ગચ્છ	૨૫	વંશની અવિચિત્ત	
મળની ઉપર ચઢાઇ		પરંપરા	૪૮
(કર્ણુ કરેલી)	૧૬	• ના રાજ્યો (જુઓ—	
• ની જુમામસીદ	૪૦	ગૂર્જર રાજ્યો)	૨૬, ૨૭
ગણધરસાધેશતકબૃહદ્વત્તિ		• ના રાજ્યોની યાદી અને	
(સુમતિગણિકૃત)	૨૫	સાલો (સ્થવિરાવલીમાં)	૩૧
ગણુરત્નમહોદધિ		• ની અમૂલ્ય અંચસંપત્તિ	૬
(વર્ધમાનસુરિ કૃત)	૩૬	• ની દશ વ્યક્તિઓ, તત્કાલીન	૧૬
ગાંગેય	૩૫	• ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની	
ગાંધાર	૧૩, ૧૪, ૫૧, ૫૮	મર્યાદા	૩૧
ગાંધારાધિપગન્ધદ્વિપકૂટપાકલ	૧૪	• ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો	
ગાયકવાડ સીરીઝ	૪૦	પૂર્વકાળ	૫૪
ગિરનાર	૨૦, ૨૬, ૫૧	• ની ખાખતોની નોંધ	
ગુણુમતિ	૫૭	(ખહારના રાજ્યોના	
ગુપ્તવંશનો પતનકાળ	૧૩	ઇતિહાસમાં)	૪૨
ગુપ્ત સામ્રાજ્ય	૮, ૧૩	• ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો	
ગુપ્તોના પ્રમુખ સામંતો		છેલ્લો પડો	૨૮
(સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશીઓ)	૧૩	• ની મહાલવાર યાદી	
ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ	૪૫	(કવિશિક્ષામાં)	૨૫
ગૂર્જરાત	૧૬, ૨૮, ૪૩	• ની રાજધાની અણહિલપુર	૧૬
• અને માલવાનો સંબંધ	૪૪	• ની સંસ્કૃતિ	૫, ૮, ૯, ૧૪
• ઉપરની સ્વારી		• ની સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશ	૧૭
(મહમદ ગળનરીની)	૨૬	• ની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું	
• કાલેજ	૬૪	પ્રથમ સાધન (ખાણુનું હર્ષચરિત) ૧૪	
• ના ઇતિહાસની અપેક્ષા	૧૨	• ની સંસ્કૃતિના યુગો	૮, ૯
• ના ઇતિહાસની દૃષ્ટિ	૬	• ની સંસ્કૃતિની સામગ્રી	૨૭
• ના ઇતિહાસની સામગ્રી	૨૭	• નું સાંસ્કૃતિક જીવન	૧૦
• ના ઇતિહાસનો સર્વસંગ્રહ		• નો અંતિમ હિંદુ રાજ	
(=પ્રબંધચિંતામણિ)	૨૭	—કર્ણુવાધેલો	૩૮
• ના સામ્રાજ્ય માટે		• નો દક્ષિણ ભાગ—માટ	૫૫
આગળિયા જેવું			
રણુથબોરનું રાજ્ય	૪૩		

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર	૭	૦ રાજ્યો (જુઓ ગૂજરાતના રાજ્યો) ૫૮
૦ મહારાષ્ટ્ર સંબંધ	૩૦	૦ લોકોની પ્રકૃતિ, વેશભૂષા, ભાષા ૧૪-૧૫
૦ માં દુકાળ		૦ શબ્દનું પ્રથમ દર્શન બાણના હર્ષચરિતમાં ૧૩
(વિ. સં. (૧૩૧૩-૧૫) ૨૬		ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૩
૦ માં પરદેશી નાણાંનું ચલણ ૫૬		ગૂર્જરાનું રહેઠાણ ૬૨
૦ માં ભારે દુકાળો ૫૧		ગોધરાના એક લેખનો બ્રમપૂર્ણ અર્થ ૪૭
૦ માં મોટો દુકાળ (વિ. સં. ૧૩૭૭) ૫૧		ગોહિલખંડના રાણા ૨૯
૦ વિદ્યાપીઠ ૭		અંથ નકલ કરાવનારની પ્રશસ્તિઓ ૪૫
૦ સાહિત્ય સભા ૫, ૭		અંથ પ્રશસ્તિ ૪૯
ગૂજરાતી ભાષા (મરાઠીશાહી) ૨૯		અંથરચના કરનારની પ્રશસ્તિઓ ૪૫
ગૂજરાતી રાસા ૩૫		અંથરચનાના સમયનો નિર્દેશ ૪૫
ગૂર્જર ૧૩, ૧૪, ૧૫		અંથરચનાસ્થાનનિર્દેશ ૪૫
ગૂર્જર રાષ્ટ્રીય મંત્રી-ઉદયરાજ ૪૯		ગ્વાલિયરનો રાજા જીવનપાલ ૪૬
ગૂર્જરના ૧૩		ચક્રવર્તી હર્ષ ૧૩
ગૂર્જર દેશ ૧૪		ચંદનાચાર્ય ૧૬
૦ દેશનો સાહિત્યગત જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ (કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિમાં) ૪૫		ચંદ બરદાઈ ૨૪
ગૂર્જરદેશજીવાવલી (રંગવિજયકૃત) ૩૮		ચાંડસિંહ ૨૯
૦ પ્રજાગર ૧૪		ચાંડસિંહ ૫૧
૦ પ્રતિહારવંશ ૩૮, ૫૮		ચતુર્મુખ પ્રાસાદ ૪૦
૦ પ્રતિહારવંશનો અતાપી રાજા મહેન્દ્રપાલ ૧૫		ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (જુઓ પ્રબંધકોષ) ૩૫
૦ પ્રતિહારવંશનો સમ્રાટ ચંદ્રસરિ ૪૬		ચંદ્રાવતી ૪૭, ૪૮
વત્સરાજ ૧૪		ચાલુક્ય (ચૌલુક્ય) લીમદેવ બીજો ૧૯, ૪૪
૦ ભાષા ૧૪		૦ રાજવંશ ૧૨
૦ જૂમિ ૧૦, ૧૩		ચાલુક્યો (દક્ષિણના) ૧૫, ૫૫
૦ રાજાની અણહિલપુર ૪૨, ૬૧		
૦ રાજાની લિલ્લમાળ ૧૩		

ચાલુક્યોની સાલવારી	૩૯	છદોગુણાસન	૩૯
૦ નો ઇતિહાસ	૧૨	જગદુ ચરિત્ર (સર્વાનંદસૂરિકૃત)	૨૬
ચાવડા	૩૮	જગદુ સાહ	૨૬
૦ રાજવંશ	૩૭, ૩૯, ૫૫	જગદેવ - આલકવિ	૪૮
૦ વંશની પૂરી નામાવલી	૨૧	જંગનો મુલક	૬૦
ચિત્તોડ	૩૩	જજર	૫૮
ચિમનલાલ કાલાભાઈ	૪૦	જંખૂ	૨૬
ચીન	૫૬, ૫૮, ૫૯, ૬૦	જંખૂનો કાલા	૨૯
ચીની પ્રવાસીઓ - બૌદ્ધધર્મના	૫૬	જંખૂસર	૨૬
ચીની રાજકુલ	૫૯	જયન્તચંદ્ર (કનોજનો રાજા)	૨૪
ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી	૫	જયન્તસિંહ	
ચૈમુર	૫૬	(જુઓ વસ્તુપાલનો	
ચૌલુક્ય (= ચાલુક્ય જુઓ)	૩૮	પુત્ર)	૨૧, ૨૨, ૨૪
૦ બીમદેવ પ્હેલો	૧૫, ૩૬	જયન્તસિંહ	
૦ રાજવંશ - મૂળદેવથી સિદ્ધરાજ		(-નામધારી રાજવંશી)	૪૪
સુધીની નામાવળી		જયશિખરી ચાવડા	૩૭
(સિદ્ધદેવના પાદોના અંતે)	૧૭	જયસિંહ સૂરિ	૨૧, ૨૩, ૩૪
૦ રાજા આહવમલ	૧૭	જયાનક - કાશ્મીરી કવિ	૪૨
૦ વંશના રાજપુરોહિતનું કુળ	૪૮	જર્મનીની સાહિત્યિક સંસ્થાઓ	૭
૦ વંશનું વર્ણન		જવા આવવાના માર્ગોનું વિવરણ	૫૭
(કાર્તિકૌમુદીમાં)	૨૦	જલોરનું રાજ્ય	૪૩
૦ વંશનો છેલ્લો રાજા		જવાલિપુર (=કાલોર)	૧૪
બીજો બીમદેવ	૧૯, ૪૪	જિનદત્ત સૂરિ	૨૫
૦ વંશનો રાજપુરોહિત		જિનલદ્ર	૨૪
સોમેશ્વર	૨૦	જિનમંડન ઉપાધ્યાય	૩૩, ૩૪
ચૌલુક્યવંશોત્કર્ષન મહાકાવ્ય		જિનવલ્લભ સૂરિ	૨૫
(હેમચંદ્રાચાર્યકૃત)	૧૭	જિનહર્ષ સૂરિ	૩૪, ૩૫
ચૌલુક્યો	૨૭, ૫૬	જિનેશ્વર સૂરિ	૨૫
૦ નાં તામ્રપત્રો - શિલાલેખો		જીરાવલા	૫૧
સો જોટલાં	૫૫	જીવદેવ સૂરિ	૩૪
ચૌહાણકુલતિલક કાન્હડે	૪૪	જીવનવૃત્તાન્ત - બહેનસાંગનો	૫૬
ચૌહાણ રાજા અબેરાજ	૪૪	જૂના સિક્કાઓ	૩૩
ચૌહાણવંશ	૪૩	જેકસન	૬૫

જેસલમેરનો પુસ્તકસંગ્રહ	૫૦	ડેકકન કોલેજ	૬૪
જૈન તીર્થસ્થાનો	૨૮	તપાગચ્છની પદાવલી	૩૯
જૈન ભંડારો	૫૦	તવારીખો લખવાનો રીવાજ	૧૨
પાટણ		તાંબાના શિક્ષા	૫૫
પાલીતાણા		તાડપત્ર	૫૨
પૂના		૦ ની અધુરી પ્રત	૨૬
ભાવનગર		૦ ખંડિત પ્રત	
જૈન મંદિરો	૬૪	(સિદ્ધસેનાદિ પ્રબંધની)	૨૫
આણુ		તાડપત્રની પ્રતિ	૫૦
આરાસણુ		તાડપત્રાદિ	૪૬
જૈન યતિઓ	૫૨	તામ્રપત્રો	૪૫, ૫૪, ૫૫
જૈન લેખકો	૫૨	તિબ્બત	૫૬, ૬૦
જૈન વિદ્વાન	૧૦	તિલગદેશ	૩૧
જૈન વિદ્વાનો અને અગ્રગણ્ય		તીર્થકલ્પ (જિનપ્રભસૂરિ કૃત)	૨૮
બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોમાં મિત્રતા	૪૯	તુરુષ્કો	૨૫
જૈન સંઘના ભંડાર	૧૨	તુર્કિસ્તાન	૫૯
જૈન સૂરિઓની કથા	૨૫	તેજપાલ (જુઓ વસ્તુપાલ	
જૈનસૂરિ નામે ઉદ્યોતન	૧૪	તેજપાલ)	૨૩, ૩૯
જૈનેતર લેખક	૩૭	તેલંગ	૬૪
શાંતિઓ વગેરેનું વર્ણન		તોરણ	૬૪
(-વિમલચરિત્રમાં)	૩૬	કપડવંજનું	
શાન ભંડાર	૪૯, ૫૧	વડનગરનું	
શાન ભંડારો		તોરમાણુ	૪૫
-આર પેથડે સ્થાપ્યા	૫૧	ત્રિપોળીયો દરવાજો	૪૦
ઝાલોર (=જવાહિપુર)	૧૪	ત્રિભુવનગંડ	૫૩
ઝીંઝુત્રાડાનું દુર્ગદ્વાર	૬૪	ત્રૈલોક્યમલ	૧૭
ટંકિત સામગ્રી	૬૩	થંભણા ગામ	૩૧
દક્કર નિબંધ	૪૭	થરાદ	૧૮
દાહ્યા -મંડલિકનો પુત્ર	૫૧	થાણા (જુઓ દાહ્યા)	૫૯
દાહ્યા	૧૬	થારાપદ (=થરાદ)	૧૮
ડબોઈનું દુર્ગદ્વાર	૬૪	દક્ષિણ	૨૮
ડાહલનગર	૨૯	૦ ના ચાલુક્યો	૧૫, ૫૫
ડામર નાગર	૩૯		
ડીસાવાલ	૫૨		
દૂંગર	૫૧		

દેડનાયકના હાથનાં લખેલાં		ધારાધ્વંશ પ્રબંધ	૪૫
પુસ્તકો	૫૨	ધારાનું સરસ્વતી મંદિર	૪૪
દર્બાવતી	૨૬	ધાલકા	૪૬
દસ્તાવેજો	૪૦	ધોળકા	૨૬
દાસીનું વેચાણ	૪૨	નકશો—ગૂજરાતનો (સૌથી પહેલો)	૬૧
દિલ્લીનો અંતિમ હિંદુ સમ્રાટ		નગરી (=માધ્યમિકા)	૩૩
પૃથ્વીરાજ	૪૨	નરચંદ્રસુરિ	૨૪, ૪૩
દિલ્લીનો બાદશાહ	૪૪	નરનારાયણનન્દ મહાકાવ્ય	
દુકાળ (સં. ૧૪૬૮માં)	૫૧	(વસ્તુપાલ મંત્રિકૃત)	૨૦, ૪૮
૦ મોટા ગૂજરાતમાં		નરબદ્ધ	૫૧
(સં. ૧૩૭૭)	૫૧	નરેન્દ્રપ્રભ સુરિ	૨૩
દુર્લભરાજ ચૌલુક્ય	૪૭	નસર સામાની	૫૬
દેદ —નામનો સુભટ	૨૬	નાગર	૫૨
દેવદત્ત ભાંડારકર	૪૭	૦ લેખકો	૫૨
દેવગિરિ	૨૮	૦ વંશીય પંડિત સોમેશ્વર	૨૦
દેવપાલ —માલવાનો પરમાર રાજા	૨૨	નાગલપુર	૨૯
દેવસુરિ	૨૭	નાગિલ (આશાપક્ષીનો	
દેશપટ્ટો	૨૯	બીમાળી શેઠ)	૪૬
દેશ્ય —અપભ્રંશ	૧૫	નાડુલા લાખણ	૩૬
દ્વિસપ્તતિપ્રબંધ	૩૫	નાડોલ	૨૪
દ્વ્યાત્રય મહાકાવ્ય	૧૭	નાનાપ્રબંધાવલી	
ધનાદ્ય કુટુંબનો ત્રણસો કરતાં		(ગિનલદ્ર કૃત)	૨૫
વધારે વર્ષનો સંક્ષિપ્ત		નામાંકિત નાગરિકોનો નિર્દેશ	૪૬
ઇતિહાસ (પ્રશસ્તિમાં)	૫૧	નાહડરાય પ્રબંધ	૩૬
ધંધુકા	૪૬	નિભય ઠક્કુર	૪૭
ધર્મસાગરોપાખ્યાય	૩૯	નિર્દેશ	
ધર્માબ્યુદય કાવ્ય (ઉદયપ્રભસુરિકૃત)	૨૩	ગુરુપરંપરાનો	} ૪૫
ધર્મારણ્ય પુરાણ	૩૯	અંચરચના સમય	
ધવલ		અંચરચના સ્થાન	
(ભરૂચનો શેઠ)	૪૬	નિર્નય બ્રાહ્મણ	૪૯
ધવલ		નેહ મંત્રી	
(કણ્ઠદેવનો અમાત્ય)	૪૮	(બીમદેવનો મહામાત્ય)	૩૬, ૪૧, ૪૮
ધાકડ	૫૨	નેમિકુમારસુત વાગ્બટ	૩૯
ધારનો કિલ્લો	૪૦	નેમિનાથ ચરિત્ર (હરિભદ્ર સુરિકૃત)	૪૭
		પચાસેક સ્થાનો	
		(તીર્થકલ્પમાં)	૨૮

પંખજી	૧૩	પીપલાઈ	૨૯
• ની નદીઓનો ઉદ્ભવ	૬૦	પીટર્સન	૫૦
• માંથી સિંધના રસ્તે		પીલુઆણા	૨૯
ગૂર્જરા આગ્યા	૧૩	પુંખભાઈ હીરાચંદ શેઠ	૭
પડવાણુ	૨૬	પુનલક્ષ્મી (કુમારદેવી આશરાજનું)	૩૫
પતંજલિ લાખ્યકાર	૩૩	પુરાતન પ્રબંધો	૩૫
પદ્મનાભ-અભેરાજનો રાજકવિ	૪૪	પુરાવિદ્	૬૪
પરબત	૫૦	પુણિપકાલેખો	૫૨, ૫૩, ૫૪
પરમાર રાજ-અર્જુનવર્મા	૪૪	પુસ્તકપ્રશસ્તિઓ	૪૯, ૫૦, ૫૨,
પરિણીત સ્ત્રીના છૂટાછેડા	૪૨	પૂના	૬, ૫૦
પર્વત-ચિંતતાનો પુત્ર	૫૧	• ની ડેક્કન કોલેજ	૬૪
પદ્મીવાસ	૫૨	• નો પુસ્તકસંગ્રહ	૫૦
પાટણ (જુઓ અણુહિલપુર- વાડ) ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૫૦, ૫૨		પૃથ્વીપાલ મંત્રી	૪૭, ૪૮
• ના ભંડાર		પૃથ્વીરાજ આહમાન	૨૪, ૪૨, ૪૩
૨૪, ૨૫, ૨૬, ૩૧, ૩૨, ૩૫, ૫૨		પૃથ્વીરાજ (શાકંભરીનો રાજ)	૪૬
• ની રાણકીવાવ	૬૪	પૃથ્વીરાજ પ્રબંધ	૪૬
• નું પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર	૪૮	પૃથ્વીરાજ રાસોના કર્તૃત્વ હિપર નવીન પ્રકાશ	૨૪
• નો પુસ્તકસંગ્રહ	૫૦	પૃથ્વીરાજવિજયકાવ્ય	૪૨
• નો ભંગ (તુરુળકાએ કરેલો)	૨૫	પેટલાદ્ર	૨૬
પાદલિપ્ત સ્ત્રિ	૩૪	પેથડ	૨૯, ૫૧
પારસનો મહાસાગર	૬૦	પેથડરાસ	૨૯
પારિજાતમંજરી નાટિકા (મન્નકવિકૃત)	૪૪	પેથાવાડા	૨૯
પાર્શ્વચંદ્ર સ્ત્રિની રાસાત્મક કૃતિ	૩૭	પોરવાડ	૨૯, ૫૧, ૫૨
પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર	૨૫	પ્રકીર્ણ પ્રબંધાવલી	૩૨
પાર્શ્વનાથ જિનમંદિર	૧૮	પ્રકીર્ણ સાહિત્ય	૩૮
• ની ભૂતિનો ઇતિહાસ	૩૧	પ્રતાપશીલ	૧૩
પાલણપુર	૩૦	પ્રતિહારવંશની રાજધાની	૪૫
પાલીતાણા	૨૯, ૫૦	પ્રબંધ	૨૭, ૩૫, ૪૪, ૫૪
પાવાગઢ	૪૪	• કાર	૧૨
		પ્રબંધકોષ (=અતુર્વિશતિ પ્રબંધ) (રાજશેખર સ્મરિકૃત) ૩૩, ૩૫	

પ્રબંધચિંતામણિ	૨૭, ૩૧, ૩૫	બર્જર	૫૩
-મેરુતુંગ [પહેલા] કૃત	૩૭, ૪૪, ૪૭	બલહરા (=વલ્લભરાય)	૫૮
૦ ની પૂર્તિ	૩૩-૩૪	બલુચીસ્તાનથી ગૂજરાત સુધીનું	
૦ ની વિશિષ્ટ આવૃત્તિ	૨૮	સિંધનામ (કિતાબુલ મસાલિક	
પ્રબંધસંગ્રહ	૩૫	વત્સ મસાલિકમાં)	૫૮
પ્રબંધાવલી	૨૪	બાબુ -મહાકવિ ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫	
પ્રભાકરવર્ધન	૧૩	૦ નું બનાવેલું હર્ષચરિત	૧૨
પ્રભાચંદ્ર	૨૬	બાલકવિ -જયદેવ	૪૮, ૪૯
પ્રભાવકચરિત્ર (પ્રભાચંદ્રકૃત)	૨૬	બાલચંદ્ર સુરિ	૨૧
પ્રભાસ	૨૯	બાલ મૂલરાજ	૧૯
પ્રવચનપરીક્ષા		બાહડ (=રાગમટ પહેલો જુઓ)	૩૯
(ધર્મસાગરોપાધ્યાયકૃત)	૩૯	બિલાનુરી	૬૨
પ્રવાસવૃત્તાન્ત -ગ્હેન્ત્સાંગનો	૫૬	બિલ્હણના વંશમાં દેદ	૨૯
પ્રચરિત ૩૬, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮		બિહાર	૫, ૨૮
પ્રચસ્તિઓના બે પ્રકાર		બીજ નામનો ક્ષત્રિય	૫૧
અંથ નકલ કરાવનારની	} ૪૫	બીજપુર	૫૧
અંથ રચનારની		બુખારાનો શાહ નસર સામાની	૫૬
પ્રાકૃત ભાષાનો જૈન કથાઅંથ		બુબુર્ગ બિન શહરયાર	૫૯
(કુવલયમાલા)	૧૪	બોબે ગેઝેટિયર	૫, ૨૭
પ્રાચીન ગૂજરાત	૮	બૌદ્ધ આચાર્યો	૫૭
૦ ૦ ના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-		બૌદ્ધધર્મ	૫૭
ની સાધન સામગ્રી	૫	બ્યુલ્હર (ડોક્ટર)	૧૨, ૫૦
૦ ૦ ની રાજધાની		બ્રહ્મ (બ્રહ્મસિદ્ધાન્તનો કર્તા)	૬૧
બિલ્લમાલ	૫૬	બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત	૬૧
૦ ૦ નું દેશ્ય અપભ્રંશ	૧૫	ભગવન્તરાય ખત્રી	૩૮
પ્રાચીન ગૂર્જર દેશની બીજી	} ૧૪	ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું કાર્ય	૬૫
ગજધાની		ભટ્ટ સૂદન	૪૯
જવાલિપુર(=ઝાલોર)		ભટ્ટાર્ક	૫૬
ફારસની ખાડી	૫૮	ભડકૂ	૨૯
ફાર્બસ સાહેબ	૬૪	ભંડાર	૧૨
બગદાદ	૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૧	ભદ્રનો બુર્જ	૮
બંગાલ	૫, ૭, ૬૪	ભદ્રેશ્વર ગામ	૨૬
બપભટ્ટિ	૨૫, ૩૪		

ભક્ત્ય	૧૫, ૧૬, ૨૩, ૩૮, ૪૬, ૫૭, ૫૮	ભોગપુર	૨૬
ભક્ત્યના ગૂજર લોકો	૫૫	ભોજ (પ્રતિહારવંશીય ?)	૩૮
• નો શેઠ ધવલ	૪૬	ભોજ-ગાંગેય પ્રબંધ	૩૫
ભાટશાહી વર્ણન -યુક્તું	૩૭	ભોજપત્ર	૪૨
ભાંડારકર	૫૦, ૬૪	ભોજરાજ	૧૫
ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	૬, ૭	ભૌગોલિક પ્રકરણ (કવિશિક્ષામાં)	૨૫
ભારત	૬૦	ભૌગોલિક હકિકત	૩૯
ભારત-ચીનનો સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સાગર	૫૯	ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તીર્થકલ્પનું ઉપયોગિપણું	૨૮
ભારતની મુખ્ય ભાષાઓનું સોદાહરણ સૂચન (કુતલયમાલા કથામાં)	૧૪	મંડલુદેવ (પેથાવાડાનો જાગીરદાર)	૨૯
ભારતયાત્રાનાં પુસ્તકો	૫૬	મંડલિક કવિ	૨૯
ભાલિજી	૨૬	મંડલિક -પેથડાનો વંશજ	૫૧
ભાવનગર	૫૦	મદન -રાજકવિ	૪૪
ભાષા અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા (સમરાસની)	૩૦	મદનવર્મા-જયસિંહદેવ પ્રીતિ- પ્રબંધ	૩૫, ૩૬
ભાષાવિકાસના ઇતિહાસની દૃષ્ટિ	૧૫	મદ્રાસ	૫, ૩૧, ૬૪
ભાસ્કર	૬૨	• યુનિવર્સિટી	૬૪
ભિક્ષમાલ	૧૩, ૩૬, ૫૬, ૬૧	મધ્યભારત	૨૮
ભિક્ષોની પદ્ધતિ =ભિક્ષમાલ	૧૩	મધ્યમાપુરી	૩૩
ભીમદેવ પહેલો	૨૫, ૩૯, ૪૭	મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકો	૫૨
ભીમદેવ બીજો	૧૯	મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકો	૫૨
ભીમપ્રિય (ટંક)	૫૬, ૩૨, ૫૦	મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ પ્રસ્થિત (નરેન્દ્રપ્રભસરિ કૃત)	૨૩
ભીમેશ્વર દેવનો ઉત્સવ	૨૨	મયગલપુર	૨૯
ભુવનપાલ-ગ્વાલિયરનો રાજા	૪૬	મયલુદ્ધા-કર્ણુની પદરાણી (મિનળદેવી જુઓ)	૧૬
ભૂમિદાનનું શાસન	} ૪૧	મરાઠીશાહી ગૂજરાતી	૨૯
દેવસ્થાનને		મરુભૂમિ	૧૩
ધર્માચાર્યને			
ધર્માચાર્યને			

મલ્લયગિરિ સ્મર	૩૯
મલ્લવાદી સ્મરિ	૨૫, ૩૪
મલ્લિકાજુન	૪૩
મ સજીદી	૫૯, ૬૦
મહમદશાહ બાદશાહ	૨૮
મહમદ ગઝનવી	૨૬, ૪૦, ૬૧
મહાકવિ	૧૬
મહાનંદ	૪૯
મહામાત્યોને ધનામ	૪૧
મહારાષ્ટ્ર	૫, ૬૪
૦ ના પુરાતન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષાનું સંશોધન	૬૪
મહીપાલ	૧૫
મહેન્દ્રપાલ	૧૫
મહેન્દ્ર સ્મરિ	૨૭
માધ-મહાકવિ	૧૯, ૨૦
માંડલ	૪૬
માતર	૨૬
માધવ નાગર	૪૪
મારવાડ	૩૦, ૩૭
માલવ	૧૩, ૧૪
માલવલક્ષ્મીલતાપરશુ	૧૪
માલવા	૫૪
૦ ના રાજ્યો	૨૬
૦ ની ધારવાળી શાખા	૪૪
૦ સાથે બાર વર્ષ લડાઇ	૪૦
મિનલ સરોવર	૬૪
મિનળદેવી (=મયજીવલા જીઓ)	૫૩
મિહિરકુલ	૪૫
મુંહતા નૈજીસીની ખ્યાત	૩૭
મુખ્ય હસ્તાવેજ	૪૧

મુદ્રા	૫૫
૦ વિદ્યા	૫૬
મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નાટક (યશશ્વંરકવિ કૃત)	૧૭
મુનિરત્ન સ્મરિ	૪૮, ૪૯
મુનિસુવ્રતજિન ચરિત્ર (ચંદ્રસરિકૃત)	૪૬
મુંગધ ગેઝેટિયર (=મોઝે ગેઝેટિયર જીઓ)	૫, ૨૭
૦ મુનિવર્સિટી	૬૪
મુરુજુજ જહાન વ મઆદનુલ્ જૈહર	૬૦
મુસ્તાન	૫૯, ૬૧
મુસલમાની સાહિત્ય	૬૧
મુસલમાનોનો સંસર્ગ	૧૨
મૂળરાજ	૧૭, ૬૩
મૂલરાજ -બાલ	૧૯
મેરુતુંગસ્મરિ -કયા ?	૨૨
મેરુતુંગચાર્ય	૨૭, ૩૫
મેરુતુંગચાર્ય-એ	૩૧
મેરુતુંગચાર્ય ખીજ	૩૧, ૩૮
મેવાડ	૩૩
મેવાડ-માલવા ઉપર ગૂજરાતનું આધિપત્ય	૪૧
મૈત્રક	૧૩
મોડાસા	૨૬
મેઢ	૫૨
૦ જાતિનો પુરાણ ગ્રંથ	૩૯
૦ વંશીય કવિ યશ:પાલ	૧૮
મોઢેરા	૩૯, ૬૪
મોહરાજપરાજય નાટક (યશ:પાલકવિ કૃત)	૧૮
મોઝેઝી	૨૯
યશશ્વન્દ્ર	૧૭
યશ:પટલ નામનો પટલસ્તી	૪૦

યશ:પાલ	૧૮	૩મ	૬૦
યશોધવધ		રેવંતગિરિરાસુ	
(કુમારપાલનો મહામાત્ય) ૪૮, ૪૯		(વિજયસેન સૂરિકૃત)	૨૪
યશોવર્મા	૫૪	રોહાગામ	૪૮
યુધિષ્ઠિર	૮	લક્ષ્મણ ગણી	૪૬
યુરોપ	૬૧	લક્ષ્મીસાગરસૂરિની	
રણથંભોર	૪૩, ૪૬	રાસાત્મકકૃતિ	૩૭
રત્નમાળ (કૃષ્ણકવિ કૃત)	૩૭	લહર	૪૭
રસિકલાલ પરીખ	૭	લાખણરાવ ચોહાણ (નાડોલ)	૨૪
રા'ખેંગારનો પ્રસંગ	૪૬	લાટ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૫૫, ૫૬	
રાજકીય આજ્ઞાપત્રો	૪૦	૦ ગૂજરાતનો દક્ષિણભાગ	૧૫
૦ દાનપત્રો	૪૦	લાટ પાટવપાટચર	૧૪
૦ ન્યાયપત્રો	૪૦	લાવણ્યસમય પંડિત	૩૬
૦ શાસનપત્રો	૪૦	લિખિત સામગ્રી	૬૩
૦ સાક્ષ્ય	૪૨	લિપિકાર	૫૨
રાજતરંગિણી	૨૭, ૩૪	લુણસાપ્રિય (ટંક)	૫૬
રાજપૂનાના	૨૮, ૪૫	લેખનકળાનું વર્ણન	૫૨
રાજવાડે	૬૪	લેખપદ્ધતિ	૪૦, ૪૧
રાજશેખર -કવિ	૧૫, ૨૫	લોકસમાજની રીતભાત	૫૭
રાજશેખર સૂરિ	૩૪	લોકો	
રાજનો આદેશપત્ર	૪૧	ગંધાર	
રાણકીવાવ	૬૪	ગૂર્જર	
રાણપુર	૨૯	લાટ	
રાણા	૪૧	સિંધુ	
રાનડે	૬૪	દૃષ્ટ	
રામ	૮	લોલીઆણા	૨૯
રામચંદ્ર -કવિ	૧૮	વડનગરનું તોરણ	૬૪
રાષ્ટ્રકૂટ	૫૫, ૫૮	વડુ	૨૬
રાસ (સંધમાં સ્ત્રીવર્ગને		વઢવાણ	૨૭
ગાવા માટે)	૨૪, ૩૬, ૩૭	વણથલી	૪૬
રાસમાલા	૨૭, ૬૪	વત્સરાજ -લાટદેશનો સ્વામી	૧૪, ૧૫
રુદ્રમહાલય	૪૦, ૬૪		
રુદ્રશર્મા (કુમારપાલનો			
રાજજ્યોતિષી)	૪૯		

વનરાજ આવડા	૨૧, ૩૬, ૩૭,
	૪૭, ૬૩
૦ થી શરુ વર્ણન	૨૧
વનરાજ વિષેનો પહેલો ઉલ્લેખ	૪૮
વર્ધમાન	૨૯
વલ્લભી	૧૩, ૧૫, ૧૬, ૫૬, ૬૨
૦ નગરના રાજાઓનો સંવત	૬૨
૦ ના મૈત્રેય	૧૩
૦ ની રાજસત્તા	૫૪
૦ નો નાશ મ્હેચ્છોના હાથે	૨૯, ૫૫
વલ્લભીવંશ	૫૫
૦ ના શિક્ષાઓ	૫૬
૦ સંવત	૬૨
વલ્લભરાય	૫૮, ૫૯, ૬૦
વસંતવિલાસ કાવ્ય (આલયંદ્રસૂરિકૃત)	૨૧
વસ્તુપાલ (જુઓ વસ્તુપાલ તેજપાલ)	
	૨૦, ૨૧, ૨૩, ૩૪, ૩૭, ૩૯, ૪૮
૦ કાલીન સાહિત્ય	૨૬
વસ્તુપાલ ચરિત્ર (જિનહર્ષકૃત)	૩૪
૦ વસ્તુપાલ-તેજપાલ	૧૯, ૩૫, ૪૯
૦ ૦ ના પૂર્વજોનું વર્ણન	૨૩
વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ	
	(જયસિંહસૂરિકૃત) ૨૩
૦ ૦ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર	૫૧
વસ્તુપાલના ધર્મગુરુ આચાર્ય	
	વિજયસેન સૂરિ ૨૧
૦ ના પૂર્વજોનું વર્ણન	
	(કાર્તિકૌમુદીમાં) ૨૦
૦ ના માતૃપક્ષીય ધર્મગુરુ	
	નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિ ૨૩
૦ નું જીવન ચરિત્ર	૨૫
૦ નો પુત્ર જયંતસિંહ	૨૧, ૨૨, ૨૪

૦ પ્રશસ્તિઓ	૨૨
૦ મન્ત્રી	૧૯
૦ રાસાઓ	૩૭
વાગ્બટ (=આહડ જીઓ)	
	(કુમારપાલનો મંત્રી) ૨૧
વાગ્બટ-નેમિકુમારસુત	૩૯
વાગ્બટાલંકાર	૩૯
	(સોમસુત કવિ આહડકૃત)
વાધેશ્વ	૩૮, ૫૬
૦ નાં તાત્રપત્રો	
	અને શિલ લેખો ૫૫
૦ વીસશદેવ	૨૬
વાણીયો - ખંભાતનો મુખ્ય	
	અધિકારી ૬૦
વાયડા	૫૨
વારાહી ગામ	૪૮
વાર્ષિક રાજકર	૪૧
વાલભ કાયસ્થ	
	(સોડ્દલ) ૧૫
વાલ્મીકિ	૮
વિક્રમના જૂઠા મૈકાનો ઉત્તરાર્ધ	૮
વિક્રમાંકદેવ	૧૭
૦ ચરિત્ર (ખિલ્લજીકૃત)	૧૭
વિચારચેણી	૩૧, ૩૮
વિજયસિંહાચાર્ય	૧૬
વિજયસેન સૂરિ	૨૧
વિજિતા - કામ્યાનો પુત્ર	૫૧
વિખ્યાયળમાંથી સેંકડો હાથી	
	(લાવનાર લકર ૪૭
વિમલ	
(=વિમલસાહ ચોરવાડ જીઓ)	૪૭
૦ ભીમદેવનો દંડનાયક	૪૭

વિમલસરિત્ર	
(મન્દ્રહંસ પદ્ધિત કૃત)	૩૬
વિમલપ્રમંથ (લાવણ્યસમયકૃત)	૩૬
વિમલમંત્રી વિષેની પહેલી નોંધ	૪૮
વિમલસાહ પોરવાડ	૩૬, ૪૭
વિષ્ણુ (બ્રહ્મનો પિતા)	૬૧
વિદેશી સાહત્ય	૫૬
વનિધ તીર્થકલ્પ	
(જિનપ્રભસરિ કૃત)	૨૮
વીરદેવગણી	૨૭
વીરધવલ	૩૨
વીર નામે પ્રધાન	૪૭
વીરમગામનું મિનલ સરોવર	૬૪
વીરસરિ	૨૭
વીસલદેવ	૨૬, ૩૨, ૫૦
૦ પ્રિય (દંક)	૫૬
વૈલ	૬૪
વૈશ્ય જાતિ	૫૨
૦ જાતીય મહાકવિ માધ	૧૯
વૈસવંશીઓ	૧૩
વહેન્સાંગ	૫૬, ૫૭
શકુનિકા વિહાર	૨૩
શંખરાજ	૨૦
શતાથિક કાવ્ય (સોમપ્રભસરિકૃત)	૧૯
શત્રુજય	૨૦, ૩૦, ૫૧
૦ ઉપર આદિનાથનું મંદિર	૨૩
શત્રુજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રમંથ	
(કક્કસરિકૃત)	૩૦
શબ્દ પ્રયોગો-મરાઠી શાહી	
ગૂજરાતીના	
કીયલે	
કવિયલે	
તમ્હયિ	
દીલ્લા	
મોડ્યલે	
ભાગદશા	

શહાબુદ્દિન ધોરી	૨૫, ૪૨
શાકંભરીનો રાજ્ય પૃથ્વીરાજ	૪૬
શાંતિનિકેતન	૭
શાંતિ સરિ	૨૭
શામ	૬૦
શારદા ક્ષિપિ	૪૨
શિક્ષાઓ	
ચાંદી	
જસત	
તાંગા	
સોના	
શિક્ષા ઉપર કોતરેલા પારિજાત	
મંજરીના બે અંકો-	
મસ્જિદની દિવાલમાં	૪૪
શિક્ષાલેખો	૪૫, ૫૪, ૫૫
શિલાહારવંશીય રાજ્યો	૧૬
શિષ્યકળા	૬૪
શિશુપાલવધ	૨૦
શેક પુંજભાઈ હીરાચંદ	૭
શ્રાદ્ધ વિધિ	૩૯
શ્રીનાર	૨૬
શ્રીમાત	૩૬, ૫૨
૦ વૈશ્ય	૪૮
સંગ્રહ કરનાર	૪૧
સંધ	૨૯, ૫૧
સંપત્કર મહામાત્ય (= સાંત્ર જુઓ)	
	૧૬
સંયુક્ત પ્રાંત	૨૮
સંસ્કૃતનો અભ્યાસ	
(અભ્યેરૂનીએ કરેલો)	૬૧
સંસ્કૃતવ્યાકરણ (મલયગિરિકૃત)	૩૯
સંડેર ગામ	૫૦, ૫૧
સમર રાસ	
(અંગદેવ ઉપાધ્યાયકૃત)	૩૦

સમરા સાહ	૩૦, ૩૧
સમુચ્ચય ભારતના	
ચિત્રહાસની દ્રષ્ટિ	૯
સરદીપ	૬૦
સરસ્વતી કાંઠાભરણી (ભોજાનજીત)	૧૫
સરસ્વતીભંડારો	૪૯
મંદીર ધારાનું	૪૪
સર્વાનંદ સૂરી	૨૬
સાગરચંદ્ર	૪૬
સાચોર	૪૬
સાતવાહન	૩૨
સાંત્ર (સંપત્કર જુઓ)	૧૬, ૪૬, ૫૩
સાંધિવિગ્રહિક કામર નામર	૩૯
સામગ્રી	
ટંકિત	}
લિખિત	
સામંત	૪૧
સામંતો ઉપર આદેશપત્ર	૪૧
સાંપ્રદાયિક	૪૫
સારંગદેવ	૫૦
સાવળવાડા ગામ	૪૮
સિદ્ધચંદ્ર-દેવગિરિનો યાદવ રાજા	૨૨
સિદ્ધચંદ્રવર્તી	
(સિદ્ધરાજ જુઓ)	૫૩, ૫૪
સિદ્ધપુર	૪૦
નો ખંડિત રુદ્રમહાલય	૬૪
સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૧૬, ૧૭, ૧૯
૩૨, ૩૬, ૪૦, ૪૩, ૪૫, ૪૮, ૫૦,	
૫૩, ૫૪, ૬૩	
નાં ઉપપદો વિષે	
પુષ્પિકા લેખોમાં ઉલ્લેખો	૫૩

ની રાજસભાનું વર્ણન	
(—મુદ્રિત કુસુમવંદના પ્રકાશમાં)	૨૮
નું ૪૯ વર્ષનું રાજ્ય	૫૪
નો મંત્રી આશુક	૨૧
સિદ્ધસેનાદિમત્રંધ	૨૫
સિદ્ધહેમશબ્દાનુયાયન	૧૭
સિંધ	૧૩, ૪૩, ૫૮, ૫૯, ૬૦
ગૂજરાતના યંદ્રોનું માત્રામિત્ર	૬૧
ગૂજરાતનો ઉલ્લેખ	૬૨
ના રાજાઓ	૨૬
સિંધુ-લોકો	૧૩, ૧૪
સિંધુરાજાનુવર	૧૩
સિંધસિંહનુત્તરારિષ	૫૮
સીયા-અશ્વદિલપુરનો મહાજન	૪૬
સીસિલી	૬૧
સીસ્તાન	૬૧
સુકૃતકીર્તિકલોચિની	
(ઉદયપ્રભાસુરિકૃત)	૨૩
સુકૃતમંડીતનું કાવ્ય	
(અરિસિંહ કવિકૃત)	૨૦, ૨૧, ૨૩,
સુપાસનાહચરિત્ર	૪૬
સુભૂતિગણિ	૨૫
સુરષોત્સવ (સોમશ્વર કવિકૃત)	૪૮
સુલેમાન સૌદાગર	૫૮
સુડાન	૬૦
સુદન ભટ્ટ	૪૯
સુરાચાર્ય	૨૭
સુપારક	૧૬
સુર્યમંદિર-મોઢરાનું	૬૪
સેદી નદી	૩૧

સૌરાષ્ટ્ર	૫૮, ૫૯
સૌરાષ્ટ્ર - કાવ્યસ્થ કવિ	૧૫
સૌરાષ્ટ્ર	૫૯
સૌભતિલક સરિ	૩૪
સૌમનાથ (તીર્થ)	૧૭, ૨૯, ૬૨
૦ ના મુખ્ય દ્વાર	૪૦
સૌમપ્રભ સરિ	૧૮, ૧૯
સૌમસુત કવિ બાહુડ	૩૯
સૌમેશ્વર કવિ	
(કીર્તિ કૌમુદીનો કર્તા) ૨૦, ૪૮, ૪૯	
સૌમેશ્વર - પૃથ્વીરાજનો પિતા -	
સિદ્ધરાજ જયસિંહનો દૌહિત્ર.	૪૨
સૌરકનો રાજા - ખેંગાર	૪૬
સૌરાષ્ટ્ર	૫૧
૦ ની રાજધાની વલબી	૫૬
રકંઠ પુરાણ	૩૯
સ્થાનક પાશ્વનાથ ચરિત્ર	૩૧
સ્થવિરાવલી	૩૧
સ્થળમાર્ગે ભારતની મુસાફરી કરનાર	
પ્રથમ આરબ અબુ દલ્દુ	૫૯
સ્થાનેશ્વર	૧૩
૦ ના વૈષ્ણવશીઓ	૧૩
સ્થાપત્ય	૬૨
સ્થિરમતિ	૫૭
સ્પેન	૬૧
હમીર	૨૨

હમીરદેવ	૪૩
હમીરમદમદન નાટક	
(જયસિંહસંસ્કૃત) ૨૧, ૨૨, ૨૩,	
હમીર મહાકાવ્ય(નરચંદ્ર સંસ્કૃત) ૪૩	
હારભદ્રસરિ	૩૪, ૪૬
હરિભદ્રસરિ - કુમારપાલ સમયના	૪૭
હરિહર કવિ	૩૪
હર્ષ કવિ	૩૪
હર્ષ ચક્રવર્તી	૧૪
હર્ષકાલીન - રાજકીય સામાજિક	
અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ	૧૪
હર્ષચરિત્ર (બાણકવિકૃત) ૧૨, ૧૪	
હર્ષપુર	૨૬, ૪૬
હસ્તપ્રતો	૫૦
હિંદુ રાજસત્તાનો છત્રભંગ	૮
હિંદુ રાજ્યોનું સામૂહિક પતન	૨૮
હિંદુસ્થાન	૫૯
હિંદુસ્થાનના જાસ-સ્થલના	
બાપારી માર્ગો	૫૮
૦ નો સર્વસંગ્રહ કિતાબુલ હિંદ ૬૧	
હીરયાણી	૨૬
દ્રણ	૧૩, ૧૪
૦ વંશીય મિહિરકુસ	૪૫
૦ હરિયુક્તસરી	૧૪
દ્વંડ	૫૨
હેમચંદ્ર - આચાર્ય ૧૭, ૧૮, ૨૭, ૩૪	
	૩૯ ૪૮
૦ ખીજ (રા'ખેંગારવાળા) ૪૬	

સાલવારી-પ્રસંગો સાથે.

સાલ.	ઉલ્લેખ	પૃ.
વિ. સં. ૮૩૫	ઉષોતનસરિકૃત કુવલપમાલા- કહાની રચના, જાવાધિપુરમાં	૧૪
„ ૮૪૫	વલભીનો નાચ, —એચ્છોના હાથે.	૨૬
„ ૮૭૪ (હિ.સં. ૨૩૭)	માં સિલસિલતુતવારિખની રચના	૫૮
„ ૯૧૬ (હિ.સં. ૨૭૬)	ખિલાજુરી	૬૨
„ ૯૨૭ (હિ.સં. ૨૯૦)	ધળન રસ્તા.	૬૨
„ ૯૩૩ (હિ.સં. ૨૯૬)	કદામા બિન બાફર.	૬૨
„ ૯૩૭ (હિ.સં. ૩૦૦)	મસઉદી મુસાફર મળ્યો.	૫૬
„ ૯૩૭ (હિ.સં. ૩૦૦)	યુનુઝ બિન સહરયાર.	૫૬
„ ૯૪૦ (હિ.સં. ૩૦૩)	મસઉદી.	૬૦
„ ૯૫૦ થી ૯૮૦	કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરનો સમય	૧૫
„ ૯૬૮-૭૪ (હિ.સં. ૩૩૧-૩૭)	અબૂ હફ્ફ મુસાફર.	૫૬
„ ૯૬૬-૯૫ (હિ.સં. ૩૩૧-૫૮)	ધળન હૌકલ	૬૧
„ ૯૭૭ (હિ.સં. ૩૪૦)	પ્રસ્તખરી.	૬૦
„ ૧૦૦૭ (હિ.સં. ૩૭૦)	ધળનદીમ બચ્ચાદી.	૬૨
„ ૧૦૩૭ (હિ.સં. ૪૦૦)	અમ્મોરેની.	૬૧

સાલ	ઉદ્દેશ્ય	પૃ.
વિ. સં. ૧૧૩૯	જિનવિજયજીના સંગ્રહમાં સૌથી જૂની પુસ્તકપ્રસ્તુતિની સાલ	૫૦
„ ૧૧૫૦	સિદ્ધરાજ માદીએ બેઠા.	૫૪
„ ૧૧૫૭	માં લખેલા તાડપત્રમાં ' શ્રીજયસિંહદેવરાજ્યે ' એવો ઉદ્દેશ્ય.	૫૩
„ ૧૧૬૪	માં લખેલા પુસ્તકની પુષ્પિકાલેખમાં ' સમસ્તરાજ્યવધીવિરાજિતમહારાજ્ય- ધિરાજપરમેશ્વરશ્રીજયસિંહદેવ ' એવો ઉદ્દેશ્ય.	૫૩
„ ૧૧૬૬	ના પુષ્પિકાલેખમાં ' ૦ મહારાજધિરાજ- ત્રેલોક્યગણ ૦ ' એવો ઉદ્દેશ્ય.	૫૩
વિ. સં. ૧૧૭૯	ના કાગળ માસના પુષ્પિકાલેખમાં ' સમસ્તરાજ્યવધીવિરાજિત મહારાજ્ય- ધિરાજશ્રીમતત્રિભુવનગંડ ' એવો ઉદ્દેશ્ય.	૫૩
„ ૧૧૮૧	સિદ્ધરાજની સભામાં, જૈનધર્મના ચેતનમંત્ર અને દિગંબર પક્ષો વચ્ચે વાદવિવાદ.	૧૭
„ ૧૧૯૧	ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૮ મંગળવાર તથા કાશ્યુન વદિ ૧ સનિવારના પુષ્પિકા- લેખોમાં ૧૧૭૯ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ વિષે ઉદ્દેશ્ય.	૫૪
„ ૧૧૯૧	કાશ્યુન-૧૧૯૨ જેઠ માસ દરમ્યાન સિદ્ધરાજની માલવા ઉપર જીત.	૫૪
„ ૧૧૯૨	જેઠ માસમાં પુષ્પિકાલેખમાં સિદ્ધરાજ વિષે 'અવંતીનાથ'નું વિશેષણ.	૫૬

સાલ	ઉલ્લેખ	પૃ.
„ ૧૧૬૩	ચંદ્રસૂરિકૃત 'મુનિમુવત્તજિન ચરિત્ર'ની રચના.	૪૬
„ ૧૧૬૮	કાર્તિક વદિ ૧૬નો સિદ્ધરાજ વિષે છેલ્લો પુણ્નિકાલેખ.	૫૪
„ „	સિદ્ધરાજે આલિંગને કેટલાક ગ્રામોનો પ્રાપ્તિ આપ્યો.	૪૦
„ ૧૧૬૯	માર્ગ માસનો કુમારપાલ વિષે પુણ્નિકાલેખમાં ઉલ્લેખ.	૫૪
„ „	કુમારપાલ ગાદીએ બેઠો.	૪૭
„ „	લક્ષ્મણગણિકૃત સુપાસનાહચરિત્રની રચના.	૪૬
„ ૧૨૦૦	દેવદત્ત ભાંડારકરના મત પ્રમાણે કુમાર-પાલ ગાદીએ બેઠો.	૪૭
વિ. સં ૧૨૧૬	હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથ ચરિત્રની રચના—અણહિલપુરમાં.	૪૭
„ ૧૨૧૮	કુમારપાલ વિષયક લેખ.	૪૯
„ ૧૨૪૧	માં સોમપ્રભસૂરિએ કુમારપાલપ્રતિ-બોધની રચના કરી. —અણહિલપુરમાં.	૧૮
„ ૧૨૫૧	મુનિરત્ન સૂરિકૃત શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવ-ચરિત્રની રચના.	૪૮
„ „	ના અરસામાં કવિકુમાર ગુજરાતનો વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ.	૪૯
„ ૧૨૭૦	ની આસપાસ જયંતસિંહ નામધારી રાજ-વંશી બીમદેવની વિરુદ્ધ પોતાને મહા-રાજ્યધિરાજ બનહેર કરી રાજ્ય ચલાવતો હતો.	૪૪

સા.સં.	ઉદ્દેશ	પૃ.
૧૨૮૦	ની લગભગ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિગૌમુદીની રચના.	૨૦
૧૨૮૫	ના અરસામાં દક્ષિણના દેવગિરિનો યાદવ રાજા સિંહજી, માલવાનો પરમાર રાજા દેવપાલ, અને તુરુક સેનાપતિ અમીરે શીકારનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ.	૨૨
„ ૧૨૮૮	લેખપદ્ધતિના જૂના ભાગની રચનાનો સમય.	૪૧
„ ૧૨૯૦	જિનભદ્રકૃત નાનાપ્રબંધાવલીની રચના.	૨૪
„ ૧૨૯૨	સિદ્ધસેનાદિપ્રબંધની તાડપત્રની પ્રતિ લખાયાનો સમય.	૨૫
„ ૧૨૯૫	સુમતિગણિકૃત ગણધરસાર્થશતકબૃહદ્-વૃત્તિની રચના.	૨૫
વિ. સં. ૧૩૦૦	ની લગભગ બાલચંદ્ર સૂરિકૃત વસન્તવિલાસ મહાકાવ્યની રચના.	૨૧
„ ૧૩૧૩-૧૫	ગૂજરાતમાં ત્રણ વર્ષનો દુકાળ.	૨૬
„ ૧૩૩૪	પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત્રની રચના.	૨૬
„ ૧૩૬૦	ની આસપાસ પેથડરાસની રચના.	૨૯
„ „	પેથડે છ ભાઈઓ સાથે શત્રુજય ગિરનાર વગેરેનો સંધ કાઢ્યો.	૫૧
„ „	કર્ણદેવનો અમલ સારી રીતે ચાલતો હતો.	૫૧
„ „	પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવવામાં આવી.	૩૨
„ ૧૩૬૧	મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબંધચિંતામણિની રચના, વડવાણમાં.	૨૭

સાલ	ઉદ્દેશ્ય	પૃષ્ઠ
„ ૧૩૬૮	કર્ણ વાધેલાનું રાજ્ય ચાલવાનો ગૂર્જર- દેશભૂપાવલીમાં ઉદ્દેશ્ય.	૩૮
„ ૧૩૬૯	અલ્પજ્ઞાનના સૈન્યે પાટણ ઉપર આક્રમણ કર્યું.	૩૦
„ ૧૩૭૨	સમરાસાહ આસવાલ સંધ લઈ શત્રુજય ગયો અને મંદિર તથા મૂર્તિની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી.	૩૦
„ ૧૩૭૭	ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ.	૫૧
„ ૧૩૮૫	કુમારપાલચરિત્રની પ્રતિ લખાવાનો સમય.	૩૨
„ ૧૩૮૯	જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પની સમાપ્તિ, દેવગિરિમાં.	૨૮
„ ૧૩૯૨	કલ્પસૂરિકૃત શત્રુજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધની સમાપ્તિ.	૩૦
„ ૧૪૦૦	ની આસપાસ ખીજા મેરુનુંગાચાર્યનો સમય.	૩૧
વિ. સં. ૧૪૦૦	ની આસપાસ ‘પ્રકીર્ણ પ્રબંધાવલી’ની પ્રતિ લખાવાનો સમય.	૩૨
„ „	ની આસપાસ નરચંદ્રસૂરિકૃત હસ્તી મહાકાવ્યની રચના.	૪૩
„ ૧૪૦૫	રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબંધકોષની રચના, દિલ્લીમાં.	૩૩
„ ૧૪૨૨	સોમતિલકસૂરિ તથા જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલચરિત્રોની સંસ્કૃતમાં શ્લોક- બદ્ધ રચના કરી.	૩૪
„ ૧૪૩૭	ધનરત્નકૃત ગણપદમિશ્રિત કુમારપાલ- ચરિત્રની રચના.	૩૪
„ ૧૪૬૮	ગૂજરાતમાં દુકાળ	૫૧

ક્રમ	ઉલ્લેખ	પૃ.
૧૪૭૭	મંડલિકે સંધ કાઢી યતુજય વગેરેની યાત્રાઓ કરી.	૫૧
૧૪૮૨	જિનમંડોપાખ્યાસકૃત કુમારપાલ- પ્રબંધની રચના.	૩૪
૧૫૧૨	પદ્યનાભકવિકૃત કાન્હડદે પ્રબંધની રચના.	૪૪
૧૫૫૬	પર્વત અને કુંગરે એક વિદ્વાનને ઉપાખ્યાય પદ્ધતી આપવાનો સમારંભ કર્યો.	૫૧
૧૫૬૦	પર્વત અને કુંગરે જીરાવાલા અને આજુ વગેરેની યાત્રા કરી.	૫૧
૧૫૬૮	લાવણ્યસમપદ્યકૃત વિમલપ્રબંધની રચના.	૩૬
૧૫૭૧	પરચન અને કાન્હાએ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપિત કર્યો.	૫૦
૧૫૭૮	ઈદ્રકંસકૃત વિમલચરિત્રની રચના.	૩૬
૧૮૬૫	રંગવિજયકૃત ગૂર્જરદેશશ્રૂપાવલીની રચના, ભરૂચમાં.	૩૮

